

יוחנן ברויאר

הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי

1. היבטים מתודולוגיים
 - 1.1 הוכחות שמקור המילה עברי
 - 1.2 הוכחות שהמילה נקלטה בארמית הבבלית וקביעת מידת הקליטה
2. תחומי חדירת המילים העבריות: ענייני תצורה
 - 2.1 המילות ותוארי הפועל
 - 2.2 השם: (2.2.1) תצורה ארמית לעומת תצורה עברית; (2.2.2) תצורה ארמית חלקית; (2.2.3) כינוי הקניין; (2.2.4) ה"א הידיעה
 - 2.3 הפועל
 - 2.4 התואר
3. התחומים המילוניים של השימוש בעברית
4. חידושי הרכיב העברי
 - 4.1 חידושים בכלל העברית שבתלמוד
 - 4.2 חידושים ברכיב העברי שבארמית הבבלית: (4.2.1) ביטויים חדשים; (4.2.2) הוראות חדשות; (4.2.3) חידוש מבנה; (4.2.4) ביטויים שנשתקעו בארמית הבבלית
5. היערכות היסוד העברי בארמית הבבלית
 - 5.1 המילה העברית שולטת לבדה
 - 5.2 הבחנה בין היסוד העברי ליסוד הארמי: (5.2.1) הבחנה בין סוגים ספרותיים; (5.2.2) הבחנת סמנטיות ותפקודיות
6. עוד נושאים
 - 6.1 השפעת העברית בתחומים אחרים
 - 6.2 בין הארמית הבבלית לניבים ארמיים אחרים
 - 6.3 שאילה הדדית של מילים מקבילות
 - 6.4 חדירת העברית אל הארמית הבבלית בגלגולי המסירה
 - 6.5 השפעת הרכיב העברי שבארמית הבבלית על לשונות יהודיות אחרות
7. סיום

בין העברית לארמית נתקיים מגע הדוק וממושך ורישומו ניכר בשתי הלשונות. אך לעומת השפעת הארמית על העברית, שתוארה בהרחבה, לא הודגשה די הצורך

* מחקר זה נתמך בסיוע קרן הזיכרון לתרבות יהודית והקרן הלאומית למדע מיסודה של האקדמיה הישראלית למדעים. לצורכי השתמשתי במאגר כתבי-היד של מכון שאול ליברמן לחקר התלמוד. אני מודה לפרופ' משה בראשר, שקרא את טיוטת המאמר והחכימני בהערותיו.

השפעת העברית על הארמית. במאמר זה תידון השפעת העברית על אחד מניכי הארמית – הארמית של התלמוד הבבלי.

השפעה עברית על הארמית הבבליית צפויה וכמעט מובנת מאליה. חקר הלשונות היהודיות, שבדור האחרון זכה לפריחה גדולה¹, העלה שבכל לשון יהודית יש רכיב עברי רב היקף², והתופעה אפוא צפויה גם בארמית הבבליית³. ואולם היא כמעט לא נזכרה בספרות המחקר⁴.

התלמוד הבבלי מכיל מקורות עבריים רבים – ציטוטי מקראות ומקורות תנאים ואמוראים – שיש בהם עברית עצמאית נקייה, ואולי דבר זה הוא דווקא שעמעם את הימצאותו המיוחדת של רכיב עברי בא"ב. לדוגמה:

רבא אמר כוס שלברכה מצטרף לטובה ואין מצטרף לרעה
רכינא אמ' כל חד וחד מצוה באנפי נפשיה הוא (פסחים קט ע"ב, א).

1. ראוי לאמץ את השיטות שהתפתחו בחקר הלשונות החיות וללמוד ממסקנותיו, אף שהאמצעים העומדים לרשות חוקר הלשון העתיקה מצומצמים יותר. לפיכך השוויתי את התופעות הנסקרות במאמר זה לתופעות דומות הנזכרות בספרות על הרכיב העברי. בהשוואות אלו, כמוכן, לא נתכוונתי למצות את החומר אלא רק להדגים את התופעה מלשונות אחרות. לא אוכל לרשום כאן אפילו מקצת הספרות הרחבה שנכתבה, בעיקר בדור האחרון, על הרכיב העברי שבלשונות היהודים. אציין רק לתוכרת שיוחדה לנושא זה: יצחק אבישור ושלמה מורג (עורכים), היסודות העבריים בלשונות היהודים, מקדם ומים ה (תשנ"ב). למאמר כללי על הנושא ראה שם את מורג, היבטים.
2. ראה למשל וויינריין, ההברה האשכנזית, עמ' 131.
3. שהרי "הארמית היהודית ללהגיה היא בלא שום ספק הלשון היהודית בה"א הידיעה" (בר-אשר, מקום הארמית, עמ' 64, הע' 168). השפעת העברית על ניבים ארמיים אחרים נידונה בכמה מחקרים, ולהלן העיקריים שבהם. א"ג: קוטשר, ישעיהו, עמ' 12, הע' 30. האיגרות הארמיות של בר כוסבה: קוטשר, מחקרים, עמ' מ, מב, מג, מד, נב. אמ"ק: באואר ולאנדר, ארמית מקראית, עמ' 10-11; בלייק, זמנים; פאוול, הבראיזמים; רוזנטל, ארמית מקראית, עמ' 57. א"נ: נלדקה, דיאלקטים ארמיים, עמ' 513-520; יקוב, א"נ; בר-אשר, סורית א", עמ' 15, 162, 328, הע' 308, 344, הע' 17, 428-429, 488. מסמכי ים המלח: פסברג, הבראיזמים. ת"י: טל, נביאים ראשונים, עמ' 159-175. תק"ג: פסברג, דקדוק, עמ' 193-194.
4. ראה למשל ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניו-יורק תר"ץ, עמ' 25. לויאס מציין קווים של "השפעת השפות הכנעניות על הארמיות" אך לא את השפעת העברית על הא"ב. ראה גם Max L. Margolis, *A Manual of the Aramaic Language of the Babylonian Talmud*, Clavis linguarum semiticarum, vol. III, München 1910, p. 2: "Its nearest relative is Mandaic [...]. There certainly existed between the two dialectal differences; but it may be doubted whether there was a noticeable Jewish coloring to the popular speech of Upper Babylonia as handled by the Jews" עמ' 54: "Was die lexicale Seite betrifft, so enthält dieser Dialect, ausser den chaldäischen Wörtern, ein Gemisch von hebräischen, griechischen, lateinischen, persischen, syrischen und arabischen Wörtern" עמ' 54. לויאס מציין קווים של "השפעת השפות הכנעניות על הארמיות" אך לא את השפעת העברית על הא"ב. ראה גם Max L. Margolis, *A Manual of the Aramaic Language of the Babylonian Talmud*, Clavis linguarum semiticarum, vol. III, München 1910, p. 2: "Its nearest relative is Mandaic [...]. There certainly existed between the two dialectal differences; but it may be doubted whether there was a noticeable Jewish coloring to the popular speech of Upper Babylonia as handled by the Jews" עמ' 54: "Was die lexicale Seite betrifft, so enthält dieser Dialect, ausser den chaldäischen Wörtern, ein Gemisch von hebräischen, griechischen, lateinischen, persischen, syrischen und arabischen Wörtern" עמ' 54.

דברי רבא מנוסחים בעברית, ואילו דברי רבינא מנוסחים בארמית, ומשובצת בהם המילה העברית מצווה, שנקלטה בארמית. כיוון ששני סוגים אלו של מילים עבריות נכרכו יחד, לא הוכר קיומו הנפרד של רכיב עברי בארמית הבבליית.

הרכיב העברי בא"ב גדול הוא, וכאן לא אדגים אלא כמה נושאים עקרוניים העולים מן החומר שנאסף. גם לא אדון בשאלת עצם שימוש הלשונית בתלמוד – מתי משתמשים בעברית ומתי בארמית. כאן יידון רק החלק הארמי שבתלמוד והמילים העבריות המשמשות בו.

1. היבטים מתודולוגיים

הקביעה שמילה נשאלה מן העברית אל הארמית זוקקת הוכחה של שני דברים: (1) שמקורה עברי; (2) שנקלטה בארמית.

1.1 הוכחות שמקור המילה עברי

כידוע, ככל שהלשונית שבמגע קרובות יותר כן המילים השאלות בולטות פחות. המילים העבריות שביידיש מובחנות בנקל, אך המילים העבריות השאלות בערבית קשות להבחנה⁵. זיהוי המילים העבריות שבארמית קשה עוד יותר⁶, שכן לשונות אלו לא רק קרובות קרבת מוצא אלא עוד הוסיפו ונתקרו בו לזו במגע ממושך⁷. אתאר כאן את השיקולים העיקריים המסייעים לגלות מילים עבריות.

א. סימן היכר עברי. אמצעי הזיהוי הטוב ביותר הוא סימן היכר עברי, ובראש ובראשונה מעתקי ההגאים: מילה שחל בה מעתק הגאים עברי חתומה בחותם עברי. לפיכך השורש חמ"ץ עברי, שהרי בארמית השורש הוא חמ"ע. כיצא בו יע"ץ (בארמית יע"ט), לעולם (בארמית לע"ם).

5. ממן, לזיהויו עוסק כולו בקשיים העקרוניים שבזיהוי הרכיב העברי בלשונות קרובות. לחיאור הבעיה ראה שם, עמ' 171; בראשר, מקום הארמית, עמ' 16; צבר, אזרכיג'ן, עמ' 287.
6. ראה פסברג, הבראיזמים, עמ' 49–50.
7. כדאי לציין שחז"ל נתנו דעתם לקרבה המיוחדת שבין לשונות אלו דווקא: "[...] לא הגלה הקדוש ברוך הוא את ישראל לכבל אלא מפני [...] שקרוב לשונם ללשון תורה" (פסחים פז ע"ב). תודעה כזאת עשויה להשפיע גם על המעשה הלשוני, כגון שאילת מילים. דוגמה מפורסמת היא הצעתו של אליעזר בן-יהודה ליטול מילים מן הערבית בלא הגבלה: "כי ועד הלשון יוציא כעין דבר מלכות מלפניו להכריז שכל השרשים שבאוצר המילים הערכי [...] הם גם עברים", משום תפיסתו ש"כל המלים שישנן במלונים הערכים אינן ערביות בלבד אלא הן שמיות, וממילא גם עבריות" (אליעזר בן-יהודה, "מקורות למלא החסר בלשוננו", זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ד, ירושלים תרע"ד, עמ' 9–10). על התקרבות הלשונית בתקופת חז"ל ראה למשל ניסוח קיצוני של יחזקאל קוטשר: "חדירות אלה מעלות בחריפות יתרה את הבעייה, אם לשון חז"ל לא עלתה על הדרך, שהיתה עשויה להוליכה לקראת הפיכתה ללשון תערוכת עברית-ארמית" (הנ"ל, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 74).

גם עניין התנועה הסופית כלול בסעיף זה. כידוע, בארמית המזרחית התנוון היידוע הארמי הקלסי והוא נדבק לכל שם עצם. מתוך כך סימן היכר לשם ארמי בבלי הוא תנועת a סופית, ושם שאינו מסתיים בה יש חשד שהוא עברי. לפיכך במשפט "לקולא תנן דאיכא עני דלא [בעי] למשקל כולי האי" (בבא קמא צא ע"א, סק) עני היא מילה עברית, שכן בארמית צפויה עניא.

לעתים מקור המילה נגלה בצורנים החבורים. במשפט "אלא עכן מאי טעמ' איענוש משו' דהוו ידעי ביה אשתו ובניו" (סנהדרין מד ע"א, פי) המילים אשתו ובניו עבריות לא רק לפי ה"ש שבאישה (בא"ב איתתא) אלא אף לפי כינוי הקניין העברי. ב. המילה אינה מצויה בניבים ארמיים אחרים. מילה שאיננה בניבים ארמיים אחרים ודאי נשאלה מעברית. בעניין זה יש חשיבות גם לתפוצה: שורש הרווח בעברית ונדיר בארמית, אם נעשה נפוץ בא"ב, מסתבר שיד העברית בדבר. בדיונים על מקור המילים בלשון חז"ל לעתים שימשה הימצאות מילה בא"ב הוכחה שמקורה ארמי. ואולם כדי להוכיח שהמילה נשאלה מן הארמית יש להראות שהיא מתועדת בה לפני הופעתה בעברית או שהיא משמשת בניבים ארמיים אחרים, בעיקר נכריים, או בניב שלא הושפע מן העברית וכל כיוצא בזה. מילה המצויה רק בלשון התנאים ובא"ב מסתבר שנשאלה מן העברית אל הארמית, שכן לשון התנאים קדמה לא"ב והשפיעה עליה. למשל, השורש מה"ל רגיל בלשון התנאים – לצד מו"ל⁸ – ואף בא"ב, כגון "מימהל היכי מהלינן ליה" (שבת קלו ע"א, וח ח ת). מנחם מורשת הסיק מהימצאות השורש מה"ל בא"ב ובת"א שנשאל מן הארמית⁹. ואולם בת"א הוא נמצא רק בכיטוי נדיר אחד¹⁰, ובדרך כלל גם בת"א גם בשאר ניבי הארמית משמש גז"ר, כגון "וימל" (בראשית יז, כג) – "וגזר" (ת"א), "וגזרו" (פ"ש)¹¹; מלבד בעברית השורש נפוץ רק בא"ב. יתרה מזו: קשה להניח שלהבעת פעולה אופיינית כל כך ליהדות יוקצה שורש מיוחד בארמית דווקא ויישאל משם אל העברית. מסתבר יותר שהשורש נוצר בעברית ומשם הגיע אל הא"ב (ואל ת"א). ג. חלופה ארמית בבליית קבועה. מילה הנוהגת בא"ב בהקשרים מצומצמים ומוגדרים, ובשימוש חופשי מילה אחרת נוהגת כנגדה, תיחשב שאילה עברית. בצירוף אם כן כגון במשפט "אם כן אמאן נירמייה" (פסחים כז ע"ב, ג)

8. במשנה יש רק מו"ל; ראה ילון, מבוא, עמ' 171–172; בראש, פריקס, עמ' 21.

9. מורשת, לקסיקון, עמ' 206.

10. בצירוף "דמא דמהולתא" (ת"א, שמות ד, כה, כו; וכן ת"י, יחזקאל טז, ו).

11. על כך אף מבוססת הדרשה "אמר משה בזכות המילה שניתנה לשמונה נקרע הים [...] אמר ר' לוי לגזור ים סוף לגזרים שכן בלשון ארמי קורין למהולין גזורים בזכות המילה נקרע הים" (תנחומא בובר, בשלח, יב; וראה גם מכילתא דרשב"י, עמ' 58); ראה, Richard C. Steiner, "The 'Aramean' of Deuteronomy 26:5: Peshat and Derash", in *Tehillah le-Moshe: Biblical and Judaic Studies in Honor of Moshe Greenberg*, eds. Mordechai Cogan, Barry L. Eichler & Jeffrey H. Tigay, Winona Lake 1997, עמ' 138.

אפשר היה לראות צירוף ארמי, שהרי שני רכיביו קיימים בארמית¹². אך בדרך כלל נוהגים בא"ב אי והכי, והצירוף הרגיל הוא אי הכי. המילים אם וכן נוהגות רק בצירוף והצירוף עצמו נוהג רק בנסיכות מסוימות, ולכן יש לראות בו שאילה עברית. כיוצא בדבר כאן שבמשפט "עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי אלא בסוכה דדירת עראי היא" (סוכה ג ע"ב, דעז) היא שאילה עברית. ואמנם כאן מעיקרה ארמית היא ומן הארמית נשאלה אל לשון חז"ל, כמוכח מצורתה (בעברית בחולם: פה), אך בא"ב היא נוהגת רק בצירוף עד כאן ובמבנה קבוע, ובדרך כלל הכא היא השולטת. לפיכך ברור שהמילה חזרה ונשאלה מן העברית אל הא"ב.

ד. תחומי ההלכה והיהדות. מילה מתחומי ההלכה והיהדות היא בחזקת שאילה עברית. בתחומים אלו השאילה מן העברית נפוצה בכל הלשונות היהודיות¹³. המילים הלכתא, אבדלתא, ברכתא, הלילא, עצרתא וכיוצא בהן הן אפוא שאילות עבריות אף על פי שמילים דומות מצויות בהוראות קרובות בניבים ארמיים אחרים. בכל המילים שיובאו כאן מתקיים לפחות אחד התנאים שנמנו.

1.2 הוכחות שהמילה נקלטה בארמית הבבליה וקביעת מידת הקליטה

כדי להוכיח שהמילה נקלטה בא"ב יש להראות, כמובן, שהיא משמשת בהקשר ארמי ונוהגת בחלקו הארמי של התלמוד ולא רק בחלקו העברי. תערוכת המקורות שבתלמוד לעתים מקשה: לא תמיד ברור לגמרי אם המשפט עברי או ארמי ואם המילה שייכת לעברית שבקטע או לארמית שבו. לשם הוודאות יש להביא רק מילים עבריות המצויות בהקשר ארמי בטוח¹⁴.

גם משנקבע ההקשר הארמי יש להגדיר את מידת הקליטה בארמית. במחקר על שאילות מילים נוהגה הבחנה בין מילים שנקלטו קליטה מלאה ("מילים משוקעות") ובין מילים העומדות בזרותן ("מילים משובצות"). לעומת ההבחנה הברורה בסעיף הקודם בין מילים שמקורן עברי ובין מילים שמקורן אינו עברי – על אף הספקות המתעוררים בפרטים – בסעיף זה אין הבחנה חדה, שכן מטבעו של תהליך השאילה

12. על אם בארמית ראה קוטשר, מחקרים, עמ' נב; טל, נביאים ראשונים, עמ' 30–31. כן נפוצה בארמית.

13. ראה את דברי טל (נביאים ראשונים, עמ' 168–169): "שאלות רבות ניכרות מעצם מהותן. [...] מונחים מעולם ההלכה ומהווי בית המקדש, הפולחן והאמונה חדרו מן העברית לארמית [...]. השתייכותן למעגל התרבות היהודית פוטרת אותנו מחיפוש אחרי מונח ארמי מקביל, אשר יוכיח, כי זרות הן".

14. הקביעה אם מילה שייכת לעברית או לארמית היא מן העבודות הקשות שבמחקר לשון התלמוד. במפעל המילון ההיסטורי שבאקדמיה ללשון העברית נתגבשו כללים רבים לקביעת לשון כל מילה וכל משפט שבתלמוד; ראה סיכומם בידי ישראל ייבין, מרכז המדור לספרות העתיקה באותו זמן, בתוך זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כה-כו-כז (לשנים תשל"ח-תשל"ט-תש"ם), עמ' 288–303 (אני מודה לד"ר מרדכי מישור, שהפנני לדברים אלו). כאן לא השתמשתי בכללים אלו אלא תפסתי את המועט הוודאי, היינו רק מילים המשמשות בהקשר ארמי בטוח.

שיש בו גוונים מרובים, וקשה לתחום גבול בין מילים משוקעות למילים משובצות. אוכל רק לתאר את השיקולים לקביעת מידת הקליטה, והם ארבעה:
א. הזיקה למקור עברי מסוים. נוהג רגיל הוא בתלמוד לשבץ בדיון הארמי ביטויים עבריים הלקוחים ממקור עברי המובא בסמוך, ואם נכללם ברכיב העברי, ניאלץ לרשום בו את כל אוצר הלשון העברית. לגופו של דבר חשוב לקבוע: כל ביטוי עברי המופיע במקור מצוטט יכול להשתבץ בדיון הארמי.
הנה דוגמה לשיבוץ:

אמר רב יהודה אמ' רב אסור לאדם שיאמר בשר זה לפסח מפני שנראה כמקדיש בהמתו ואוכל קדשים בחוץ אמ' רב פפא לא אמרן אלא בשר אבל חטי לא (פסחים נג ע"א, א).

בולט כאן הניגוד¹⁵ בין חטי הארמי ובין בשר השאוב מן המקור העברי¹⁶. לעתים הביטוי העברי לקוח ממקור עברי מסוים שאינו מצוטט בהקשר, למשל:
אמר רב כהנא או לא נסיב כהינתא לא גלאי אמרו ליה למקום תורה גלת אמ' להו לא גלאי כדגלו אינאשי (פסחים מט ע"א, א).

הביטוי מקום תורה רומז למשנה "הווי גולה למקום תורה" (אבות ד, יד), אף על פי שאין כאן הפניה מפורשת אליה¹⁷. כשהמילה תלויה במקור עברי מסוים קליטתה בארמית חלשה, וכשהיא מופיעה בזכות עצמה קליטתה חזקה יותר.
ב. השכיחות. יש מילים עבריות הנדירות בא"ב ויש השכיחות בה, וכמידת השכיחות כן מידת הקליטה. למשל הביטוי מְיָמִי נפוץ בעברית, כגון "מימי לא קריתי לאשתי אשתי ולשורי שורי" (שבת קיח ע"ב), אך בא"ב הוא מופיע רק פעם אחת: "דאמר שמואל מימי לא צלאי צלותא דמוספי ביחיד" (ברכות ל ע"א, פי / ד ת מעולם סא), ומסתבר שנשאל כאן שאילה חד-פעמית. הצירוף בעל שם יחידאי בתלמוד: "אמרי ליה מאי טעמא קריתא לנפשך רב הונא אמר להו בעל שם אנא"

15. ניגוד זה מקיים כאן ככל עדי הנוסח (ב ג ד ה ו ז ח ט י ת).

16. שיבוצים מסוג זה לעתים הם מרובים וארוכים כל כך עד שהם עשויים לטשטש את לשון המשפט. לדוגמה: "אמ' רב אחא בר יעקב לעולם ר' יהודה וליף ר' יהודה שאר דאכילה משאר דראייה מה שאר דראייה שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה שלאחרים ושלגבוה אף שאר דאכילה שלך אי אתה רואה אבל רואה שלאחרים ושלגבוה" (פסחים כט ע"ב, א). קטע זה, אף על פי שכמעט כולו כתוב בעברית (בארמית מופיעים רק הפועל יליף והמילית ד'), למעשה הוא ארמי, אך השיבוצים העבריים תופסים כמעט את כולו (ואף לעולם היא מילה עברית שנקלטה בארמית). וזה שיעור הקטע: 'מה "שאר" ד"ראייה" חל בו הכלל "שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה שלאחרים ושלגבוה" אף "שאר" ד"אכילה" חל בו הכלל "שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה שלאחרים ושלגבוה"'. וויינרייך (נוסח, עמ' 59) מציין שגם כשהמובאות העבריות מרובות מאוד עדיין אין זו לשון כלאיים.

17. אם יש צורך בראיה, תוכיח העובדה שהביטוי מופיע בתלמוד רק כאן.

(פסחים פו ע"ב, א), וכנראה נוצר באופן מזדמן ואינו שייך לאוצר הלשון הארמי¹⁸.
 בחקר הלשונות היהודיות ידוע כי המקורות העבריים פתוחים לפני המשכיל והוא
 נוטל מהם כאוות נפשו¹⁹, וכך נוצר תחום ביניים רחב בין שאיבה חד-פעמית היישר
 מן המקורות העבריים ובין קליטה ממשית בלשון הזרה.
 בסעיף זה בולט חוסר האפשרות להציב גבול, שהרי מידת השכיחות שונה בכל
 מילה. על כך מיתוספת הבעיה שבחקר לשון מתה, שאין לנו גישה ישירה
 לדובריה²⁰, ומילה הנדירה בטקסטים שלפנינו אולי הייתה שכיחה בתקופת חיותה
 של הלשון. נוכל רק לומר: ככל שהשכיחות עולה, כן קליטת המילה ניכרת יותר.
 ג. המקום במערכת הארמית. יש מילים שאולות התופסות מקום מוגדר
 ובלבדי במערכת הארמית²¹. לעתים מילה כזאת גם משמשת בת זוג קבועה של מילה
 ארמית. למשל, הביטוי לכתחילה הוא לא רק המונח היחיד להבעת המושג אלא הוא
 אף בן זוגו הקבוע והמנוגד של דיעבד, כגון "אימור דאמור רבנן דאי עבד לכתחלה
 מי אמור" (יבמות קג ע"ב, גא). במקרה כזה הקליטה חזקה, שהרי אם דיעבד ארמי,
 אף לכתחילה ארמי, גם אם מוצאם האטימולוגי שונה.
 ד. המורפולוגיה. הדרגה הגבוהה והמוחשית ביותר של קליטה היא תצורה
 ארמית, כגון במילים קידושא, הלילא, איסורא, התירא. מילים השומרות על תצורה
 עברית דרגת קליטתן נמוכה יותר.
 ארבעה שיקולים אלו קיימים בכל שאילה בין לשונות, והם משתלבים זה בזה
 וקובעים יחד את דרגת הקליטה²². כאמור, אין קו חד וברור אלא דרגות דרגות הן.

18. להסבר הביטוי ראה Louis Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909, עמ' 14; בנימין
 מנשה לוי, אוצר הגאונים: פסחים, ירושלים תרצ"א, עמ' 87; הנ"ל, גנזיקים, ה, ירושלים
 תרצ"ד, עמ' 69.
19. ראה למשל בר-אשר, מסורות ולשונות, עמ' 242; פרגר, גבולות, עמ' 127, וכן ראה בר-אשר,
 אלג'יריה, עמ' 144: "תלמידי החכמים – כל האוצר העברי פתוח בפניהם. וכל ביטוי עברי
 עשוי בכוח לשמש בלשונם (על-כן לא תמיד קל לברר מה בלשונו של ת"ח כבר נשתקע בלשון
 הדיבור ומהו שימוש ששימש בפיו לשעה)". וראה את ניסוחו של וויינריך (העברית
 האשכנזית, עמ' 243, הע' 4): "[...] שהיהודים קיימו, במידה גדושה למדי, מגע מתמיד עם
 לשונות הגלם גופן, שמהן הותכה היידיש, ושעל-כן חיו דוברי יידיש את הגבולות שבין
 הלשונות ביתר 'פתיחות', מכפי שתובעת הבלשנות הסינכרונית הקלאסית".
20. על הבעיה העקרונית של חקר המגע בין לשונות מתות ראה Uriel Weinreich, *Languages in Contact*, The Hague 1963, עמ' 114.
21. ראה להלן, סעיף 5.1.
22. ההבחנה בין מילים משוקעות למילים משובצות, בין במונחים אלו בין במונחים דומים, נפוצה
 בספרות המחקר, אך הדגשת השיקולים משתנה. מאקס וויינריך, למשל, מדגיש את ההבחנה
 בין "לשון קודש ממש" ובין "לשון קודש שבהיתוך" ("איינגעשמאלצן לשון-קודש" – מאקס
 וויינריך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך, ב, ניריורק 1973, עמ' 5): "לשון-קודש-ממש
 הוא הכינוי ללשון של טקסטים מחוברים של לשון-קודש [...] שדובר יידיש קורא בעיינו בספר
 או אומרם מזיכרונו [...] אבל דובר יידיש עניין לו גם בסוג אחר של יסודות לשון-קודש, על

אפשר רק לסמן את הקצוות: מצד זה קליטה חלשה ומצד זה קליטה מלאה, וכל מילה שאולה מקומה בין הקצוות האלה.²³

2. תחומי חדירת המילים העבריות: ענייני תצורה

בסעיף זה אדגים את הרכיב העברי שבא"ב לפי חלקי הדיבר, ותידון בו גם כניסתו למערכת התצורה הארמית.

2.1 המילות ותוארי הפועל

למילות ולתוארי הפועל אין סימני היכר מובהקים בשתי הלשונות, המילה נשאלת כמות שהיא ואין הבחנה צורנית בין מילה משוקעת למילה משובצת.²⁴ דוגמות:

מכאן ואילך: יומא קמא לא תילוש בחלבא מכאן ואילך לישו בחלבא (פסחים לו ע"א, א).

עד שתסר הוה ציל אזדהר בנפשיה מכאן ואילך לא הוה ציל לאזדהורי בנפשיה (פסחים קי ע"ב, ב).

הואיל ו-: הואיל ואחוי אחוויי בידיה ואוזיל במלכותא אזילו פסקו לידיה (פסחים נז ע"ב, א).

רבא מהדר אסלקא וארוזא הואיל ונפק מפומיה דרב הונא (פסחים קיד ע"ב, א).²⁵

ודאי: כיון דאבטחווה ודאי מפקיה (פסחים צא ע"א, א).

ודאי אמריתו משמא דר' יוחנן (פסחים נג ע"ב, א).

דרך אינטימית יותר. זהו הרכיב של לשון-קודש, שהוא חלק לשונו הישירה של דובר יידיש" (וויינרייך, ההברה האשכנזית, עמ' 134). הבחנה זו דומה להבחנה שבסעיף א לעיל. אחרים מדגישים יותר את עניין התצורה, כגון "המרכיב המשוקע כולל את המלים והשרשים שאולים שנקלטו [...] רובם ככולם הותאמו לכתיב ולדקדוק העברי, ואין להם עוד סימן חיצוני ארמי [...] לעומת זאת, היסוד המשובץ-המשולב עומד על-פירוב בזרותו [...] ורק כתיבן או דקדוקן הארמי מסגיר את זרותן" (בר-אשר, מקום הארמית, עמ' 32-33). וראה גם פרגר, גבולות, עמ' 115, 121, 123.

23. על אף הקושי לקבוע את מידת הקליטה אין ספק שיש לכלול את הרכיב העברי במילון לא"ב, ובמילון כולל לתלמוד המבחין בין הלשונות בסימון (כגון דלמן, יסטרוב, לוי) יש לסמנו גם כארמית, כשם שבמילון יידי כוללים את המילים העבריות ובמילון אנגלי את המילים ממקור צרפתי. דומה שהמילונים המצויים הסתפקו בכוחן המורפולוגי וקבעו לפיו את שיוך המילה, אך בוחן זה אינו מספיק; גם מילים שלא קיבלו תצורה ארמית הן חלק של הא"ב, בייחוד שבוחרן זה עצמו אינו מוחלט, ראה להלן.

24. השווה אל דברי משה בר-אשר בנוגע לחדירת הארמית אל העברית: "אפשר שהעדר קטגוריה מורפולוגית מגובשת של תוארי פועל בעברית הוא שסייע לחדירתם המרובה יחסית של תוארי פועל ארמיים" (בר-אשר, מקום הארמית, עמ' 38, הע' 86).

25. יסטרוב הרגיש בחדירת המילה לא"ב וציין: "Also in Chald. phrases" (עמ' 336).

בבת אחת: הכא במאי עסיק' כגון דנפול בבת אח' (יבמות יט ע"א, גא).
 כיון דכולהון חמש מאות הויין ניתי לכולהון חמש מאות בבת אחת שמע מינה
 מדקא מיתי ליה לקינמון בשם בתרין זמנין הכרע אית ביה (כריתות ה ע"א, דעג).
 למילה מוטב שתי הוראות בעברית ושתייהן נוהגות גם בא"ב:
 'ניחא, טוב הדבר': אי ניחא לך במאי דטריח לך מוטב ואי לאו טירחא יתירת' אדעת'
 דידך לא טרחינן (ביצה כא ע"ב, ח / ת לחיי ו ל נ שפיר י).
 שלח לה אי ציית מוטב ואי לא תימוש ליה זודתא לאידך (מועד קטן כז ע"ב, ב /
 גמ וח ח י ל ת).
 'טוב יותר, נוח יותר': מוטב ניקטיל אנן ולא ניקטלו כולהו ישראל (פסחים נ ע"א, א).
 מוטב דלא יהבת ליה מהשתא דיהבת ליה וכסיפתיה (חגיגה ה ע"א, ל).

2.2 השם

בשם יש סימני תצורה ברורים המבחינים בין הלשונות, והוא עשוי לקבל תצורה
 ארמית או לשמור על תצורה עברית.

2.2.1 תצורה ארמית לעומת תצורה עברית

בשלוש דרכים השם הארמי ניכר: ביידוע, בריבוי ובכינוי הדבוק. כאמור, עקב
 התנוונות היידוע בא"ב כל שם ארמי מסתיים בתנועה a, וכך קל להבחין הבחנה
 צורנית בין שם משוקע לשם משובץ. השמות האלה, למשל, צורתם ארמית:
 קידושא, אבדלתא: וההוא יומא במאי קמינכר ליה בקידושא ואבדלתא (שבת סט
 ע"ב, ח).

אגדתא (=הגדה של פסח), הלילא: כיון דבעי למימר אגדתא והלילא דלמא אסחה
 לדעתיה ונגע (פסחים קטו ע"ב, א).
 הזיקא: האי כוליה הזיקא עבד והאי כוליה הזיקא עבד (בבא קמא נג ע"א, פי).
 איסורא, התירא: שדי היתירא אהיתירא ואיסורא איסורא (יבמות כ ע"א, גא).
 לעומתם השמות האלה שומרים על צורה עברית:

אחריות: הא דקביל עליה אחריות הא דלא קביל עליה אחריות (פסחים ה ע"ב, א).
 חלב: כי אתה רבא בר בר חנה אכל חלב דאיתרא (פסחים נא ע"א, א).
 חמץ: או אפלוג לענין חמץ הוה אמינא בה קאמ' ר' יוחנן (פסחים סג ע"ב, א).
 טהרה: איכ' דידע דאיתחזיק טהרה הכא (שבת לד ע"א, ח).
 צורת הריבוי העברית יש שהיא מומרת לצורת הריבוי הארמית:

תילי (=ספר תהלים): חזינא ליה לתלי דבי חביכי דכת' בהו הללו בחד גיסא ויה
 בחד גיסא (פסחים קיז ע"א, א / בגוטי).
 קידושי: קביל ביך אבוך קידושי כי זותרתא (קידושין יב ע"ב, דז).
 חולי (=חולין): לא נפקי לחולי (פסחים כז ע"ב, א).

ויש שהמילה שומרת על צורת הריבוי העברית:

כשפים: הות קא עבדא ליה כשפים לא הוה קא מהניה ביה (פסחים קי ע"ב, א).

מזיקין: משום דשרו מזיקין תותיה (חולין קה ע"ב, מט).

קדשים: לאישתרוי בקדשים הוא דמייתי ליה (סוטה טו ע"א, דעה).

לא אעסוק כאן בפירוט בשאלה אילו שמות מקבלים צורה ארמית ואילו שומרים על צורה עברית, אך אציין שתי נטיות: למשקלים קיטול, הקטל, אקטלה – משקלים של שמות פעולה – יש נטייה חזקה לתצורה ארמית, כגון (מלבד המנויים לעיל) בישולא, חיובא, טלטולא, שיעורא; הקישא, הרחיקא; אפטרטא. לעומתם צירופים נוטים לשמור על צורה עברית, למשל:

בעל חוב: ומטלטלי לבעל חוב לא מישתעבדי (פסחים לא ע"א, א)²⁶.

בנות ישראל, טבילת מצווה: כי סלקן ואתיאן בנות ישראל מטבילת מצווה מסתכלן בי (בבא מציעא פד ע"א, מ).

מקח וממכר: משום דמיחזי כי מקח וממכר (פסחים נא ע"א, א).

פדיון הבן: ר' שמלאי איקלע לבי פדיון הבן (פסחים קכא ע"ב, א).

והשווה להלילא שהובא לעיל את הצירוף הלל הגדול: "לימא הלל הגדול דכתי' ביה נותן לחם לכל בשר" (ברכות ד ע"ב, ד), וכן ראה את ההבדל הפנימי: "וכי מאחר דאיכא הלל הגדול אנן מאי טעמא אמרינן האי הלילא" (פסחים קיח ע"א, א).

רק צירופים מעטים מקבלים צורה ארמית:

שליחא דציבורא: כי סיים שליחא דציבורא תקיעתא ביבנה לא שמע איניש קל

אודניה מקל תקועיא דיחידאי (ראש השנה ל ע"א, ט).

יומא דכיפורי: כי מטא מעלי יומא דכפורי אמ' איזיל ואפייסיה (עירובין נד

ע"א, ד)²⁷.

26. צירוף זה, אף על פי שהוא עצמו כנראה תרגום שאילה ממרי חוב הארמי (ראה למשל יצחק גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 398-399), בצורתו זו הוא עברי. יש כאן אפוא דוגמה לצירוף שנוצר בעברית בהשראה ארמית ושב אל הארמית בצורתו העברית.

27. נראה לי שצירוף מקבל צורה ארמית בא"ב רק כשכל אחד מרכיבי הצירוף כבר נקלט לעצמו בצורה ארמית. לפיכך אמנם שליחא דציבורא הוא חיקוי של שליח ציבור, אך הורכבו בו שתי המילים הקיימות גם לעצמן בצורה ארמית, שליחא וציבורא; לעומתו בעל חוב, למשל, אינו מקבל צורה ארמית משום שהמילה בעל לעצמה אינה נוהגת באופן חופשי בא"ב. אם כן, שליחא דציבורא נוהג בדיוק כמו יומא טבא, שנוצר לא בהרכבת צורה ארמית על הביטוי העברי אלא ביצירת צירוף ארמי המקביל לצירוף העברי באמצעות שתי מילים ארמיות קיימות. הביטוי יומא דכיפורי אולי חורג מכלל זה, אך הוא קיים גם בניבים אחרים בצורה ארמית ולא נוצר בא"ב. צירוף אחר שלכאורה קיבל צורה ארמית הוא בתי כסאי: "אמר רבא הני בתי כסאי דפרסאי אף על גב דאית בהו צואה כסתומין דמו" (ברכות כו ע"א), אבל צורה זו אינה מתאשרת בכתב-היד: "הני בתי כסאות" ד; "הני בית הכסא" פי; "הני כיסאי" טא.

2.2.2 תצורה ארמית חלקית

אף על פי שתצורה ארמית היא סימן היכר טוב לשיקועו של השם, גם כאן אין הדברים פשוטים וחלקים. יש שמות הנושאים עליהם את כל סימני התצורה הארמית – היידוע, הכינוי והריבוי – והם משוקעים לגמרי, כגון איסורא:

נפרד: דלא ניתי למינגע באיסורא דאורייתא (פסחים ב ע"ב, א).

כינוי: [כיון] דמטא עדן איסוריה ודאי מיאש (בבא קמא סו ע"ב, מ).

עיקר איסורייהו בהדיא כתיבא (יבמות ג ע"א, גא).

ריבוי: כבלאי שרי איסורי (שבת ס ע"ב, ח).

הכא תרי איסורי והכא תרי אסורי (יבמות ז ע"ב, גא).

אך יש שמות שצורתם ארמית רק לפרקים. השם מלאכה מופיע פעם אחת בכינוי קניין ארמי: "דזוטרא מלאכתיהו" (פסחים נה ע"א, א ב דזוטרי ג ד ה ו ח ט י דזוטרי נינהו ת), ובדרך כלל הכינוי העברי דבוק אליו:

אודי לי מיהא דכהאי גוונא מלאכתו הוא (שבת קכה ע"א / וח ח).

אדהכי והכי קאים מקמיה ובטיל ממלאכתו (קידושין לג ע"א / דז ח).

וגם צורות הנפרד והריבוי הן עבריות:

הני נשי בר מחוזא אע"ג דהאי דלא עבדן מלאכה בערב שבת משום דמפנקן הוא (פסחים נ ע"ב, א).

כל מלאכות נמי לישתריאן (מועד קטן יג ע"א, ב / ח ל ת).

אף השם חידוש אינו מגלה כל סימן קליטה בארמית אלא בכינוי בלבד:

ולרבנן בשר כחלב חידוש הוא מאי חידושיה (פסחים מד ע"ב, א).

חידוש הוא שחידשה תורה בנוזיר [...] האי חידוש לחומ' [...] ואי' אי' מאי חידושיה (נדרים ד ע"א-ע"ב, וי).

השם לאו מקבל כינוי וריבוי:

משום דלא מיחד לאויה (פסחים מא ע"ב, א).

בלאוי יתירי לא מוקמינן (פסחים כד ע"ב, א).

אלאוי דקדשים ודאי מיחייבי כרת (פסחים צו ע"א, א).

אך צורת היחיד הפרודה שלו נשארת תמיד עברית:

אימא ליחודי ליה לאו לגופיה (פסחים כד ע"א, א).

נמצא שגם צורה ארמית לא תמיד מעידה על קליטה מלאה.

גם למילה מצווה יש צורה ארמית חלקית, ודבר זה כנראה הביא לידי תוצאות אחרות. הרואה את המשפט "קרייה רחמנא לנהורא ופקדיה אמצותא דיממא וקרייה רחמנא לחשוכא ופקדיה אמצותא דלילה" (פסחים ב ע"א) עשוי לסבור כי מצווה

קיבלה תצורה ארמית ונעשתה לַמְצוֹתָא, אך אין זו אלא טעות. הצורה מצוותא בתלמוד מכוונת תמיד לצורת הריבוי מְצוֹתָא, כגון "מאי כל מצות האב על הבן אילימ' כל מצותא דמחייב אבא למיעבר לבריה" (קידושין ל ע"ב, דז / ח ת); "אילו מיתרמו ליה תלתא מצותה" (בבא קמא ט ע"ב, פי / וטז מצוי מ). ואכן, אף בדוגמה לעיל לפי כ"י א הכתיב מעיד על צורת ריבוי: "קרייה רחמ' לנהורא ואזהריה אמצואתא דיממא קרייה רחמ' לחשוכא ואזהריה אמצואתא דליליא"²⁸. נמצא שהצורה הארמית משמשת רק בריבוי, ואילו צורת היחיד תמיד עברית:

הואיל ואתעביד ביה מצוה חדא נעביד ביה מצוה אחריתי (ברכות לט ע"ב, ד סא ת).

דניחא ליה לאיניש למעבד מצוה בגופיה (פסחים ד ע"ב, א).

כלומר, אין צורת יחיד מְצוֹתָא²⁹. למילה זו יש אפוא תצורה ארמית חלקית, וזו נטייתה הקבועה: יחיד – מְצוֹה, ריבוי – מְצוֹתָא³⁰.
כאן עולה עוד נתון, והוא המין הדקדוקי של המילה, שבא"ב הוא לעתים זכרי לעתים נקבי. שאלת המין תלויה לעתים בחילוף בין עדי הנוסח:
נקבה: הואיל ואיתעביד ביה מצוה חדא נעביד ביה מצוה אחריתי (ברכות לט ע"ב, ד סא / ת).

זכר: הואיל ואיתעביד חד מצוה נעביד ביה מצוה אחרניא (שם, פי).

נקבה: יתעביד בה מצוה אחריתי (שבת קיז ע"ב, ח).

זכר: ליתעביד בה מצוה אחרניא (שם, ת).

נקבה: אלא מאן דלית ליה תרתי מצות חדא נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, ח).
זכר: אלא מאן דלית ליה תרי מצות חד מצוה נמי לא ליעביד (שם, ת).

ולעתים יש סתירה בתוך מובאה אחת:

האי תלתה מצוי והאי חדא מצוה (סוכה לז ע"ב, גמ / ת).

הואיל ואיתעביד בה חדא מצוה ליתעביד בה מצוה אחרניא (שבת קיז ע"ב, ת).

אלא מאן דלית ליה תרי מצוי חדא מצוה נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, פכ).

28. מעניין שגם עמר קורא את הכתיב שבדפוס כצורת ריבוי: אַמְצוֹתָא (הפתח שבו בא במקום קמץ היסטורי; ראה למשל מורג, ארמית, עמ' 95–102).

29. על צורת יחיד ארמית אחרת שאולי מופיעה בתלמוד ראה להלן, הע' 33.

30. צורת הריבוי העברית המופיעה לפרקים בארמית נראה שהיא נובעת משיבושי מסירה, כגון "אלא מאן דלית ליה תרי מצות" (מנחות מד ע"א, ת) לעומת "אלא מאן דלית ליה תרי מצוי" (פכ / וז); "הני תלתא מצות והאי חדא מצוה" (סוכה לז ע"ב, ת) לעומת "הכא תלתה הכא חד" (דעז), אך אפשר שהיא מעידה שהייתה כא"ב עוד צורת ריבוי, הצורה העברית.

עוד דוגמות:

נקבה: הואיל ואיתעבידא ביה חדא מצוה יתעביד בה מצוה אחריתי (שבת ק"ז ע"ב, ח).

תרויהו חדא מצוה נינהו (שבועות טו ע"ב, פי / ומ ונו ת).

ולימא להו קיימו מצוה חדא מצוה (שבועות כט ע"א, ומ ת).

זכר: אילו מיתרמו ליה תלתא מצותה יהיב [ליה] לכוליה ביתיה (בבא קמא ט ע"ב, פי / וטז ח ת).

אנא בעינא למיעבד האי מצוה (בבא קמא צא ע"ב, פי / וטז מ סק הא מצוה ת).

דמאן דלית ליה תרי מצוי חד מצוה נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, וכ / ת).

ריבוי המובאות לשני המינים מראה שבא"ב החל תהליך של שינוי המין מנקבה לזכר. סיבת השינוי אולי היא התנועה הסופית a, המציינת בארמית את השם הזכרי³¹. כיוון שמצוה שמרה על צורתה ולא נעשתה למצוֹתָא ועם זה נקלטה קליטת עומק בא"ב, נתפסה תנועתה הסופית סימן של שם זכרי, וכך הפכה לזכרית, כאילו היא מצו+א³². תפיסה זו ניכרת במקום אחד אף בתצורה: "וכ"ש דמינכר מצויהו" (מנחות לח ע"ב, ח מצותיהו וכ / ת)³³.

נמצא שאף מילה זו קיבלה תצורה ארמית מלאה – יחיד וריבוי – אך בהיפוך: בדרך כלל המילה מותאמת לארמית בשינוי הצורה, כגון אגדה < אגדתא; מצווה הותאמה לארמית בשינוי תפקיד התנועה.

שני המינים של המילה אולי משתקפים גם בשתי צורות הריבוי שיש לה בתלמוד: ריבוי נקבי – מצוֹתָא: קרייה רחמי לנהורא ואזהריה אמצואתא דיממא קרייה רחמי לחשוכא ואזהריה אמצואתא דליליא (פסחים ב ע"א, א אמצואתא ח י ת / ו). דיפנו אבהתהון דינוקי למצואתא דשבתא (נדריים לו ע"ב).

31. בארמית הקלסית הסיומת a מציינת שם זכרי מיודע ושם נקבי לא מיודע (מלְפָא/מלְפָה). אך בא"ב היא מציינת רק שם זכרי (מלְפָא), ואילו שם נקבי מסתיים בסיומת -ta (מלְפָתָא).

32. תופעה הפוכה ידועה במעבר מן הארמית לעברית, כגון מן עובדא (עובד+א, שם זכרי בארמית) אל עובדה (שם נקבי בעברית); ראה אליעזר מאיר ליפשיץ, "לשאלות הלשון", שפתנו א (תרפ"ג), עמ' 22-25; יוחנן ברויאר, "שינוי המין בהשפעת הארמית הבבלית", לשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 43-52. ואולם תהליך זה מאוחר לתקופת התלמוד, ואילו התהליך שלפנינו נראה שהוא מתקופת התלמוד.

33. אולי יש לפרש כך גם את הצורה הזאת: "התם דלאו מצויה טריד ביה הכא דמצויה לא טריד ביה" (סוכה מא ע"ב, דעו); בשאר כתבי-היד מצוה. לפי ההקשר צורה בכינוי אפשרית, והקריאה כאן אולי מצויה. אבל במובאה אחרת באותו כתבי-יד אין לפרש כך: "לולב דמפסקי לילות כל יומא ויומא מצויה באפי נפשיה הוא" (סוכה מה ע"ב, דעו); כאן צורה בכינוי דבוק אינה מתאימה להקשר. לכן נראה שמן הצורה הזכרית של מצווה נוצרה צורה מיודעת, והכוונה היא למצוֹתָא! מעניין שצורה כזאת נוצרה אך לא נוצרה צורת מצוֹתָא, הצורה הנקבית הקרובה יותר למקור העברי.

מאי כל מצות האב על הבן אילימ' כל מצותא דמחייב אבא למיעבר לבריה
(קידושין ל ע"ב, דז / ח ת).
אילו מיתרמו ליה תלתא מצותה (בבא קמא ט ע"ב, פי / וטז ח ת).
ריבוי זכרי – מְצוֹי: דקא עבידנא תרתי [מצוין] (סוכה כה ע"ב, גמ).
האי תלתה מצוי והאי חדא מצוה (סוכה לז ע"ב, גמ).
אילו מתרמו ליה תלתא מצוי (בבא קמא ט ע"ב, מ).
אלא מאן דלית ליה תרי מצוי חדא מצוה נמי לא ליעביד (מנחות מד ע"א, פכ /
וכ).

הצורה הצפויה היא מְצוֹתָא, המקבילה לצורה העברית מְצוֹת³⁴. אף על פי שאין קשר הכרחי בין המין לצורת הריבוי, הישנות הכפילות כאן אינה נראית מקרה. נראה ששימוש המילה בשני המינים יצר אף שתי צורות ריבוי: מצוה נקבה – ריבוי מְצוֹתָא; מצוה זכר – ריבוי מְצוֹי. לפי זה נוצרו במילה זו שתי מערכות³⁵:

	ההתאם	הכינוי	הריבוי
נקבה	מצוה אחריתי	מצותיהו	מְצוֹתָא
זכר	מצוה אחרינא	מצוייהו	מְצוֹי

אל צורת הריבוי הכפולה של מצוה אצרך דוגמה דומה, שאף בה פעלה השפעת העברית. כידוע, נוצרה בארמית המילה שְבָא מתוך תפיסת ה־ת הסופית של שֶבַת כצורן הנקבה³⁶. צורת הריבוי בארמית בדרך כלל זכרית, כגון שבאי (ת"א, שמות לא, יג ועוד), שבין (ת"ש, ויקרא כג, טו; סורית), שְבָא (סורית). בא"ב מופיעות צורות היחיד שבא ושבתא³⁷ (מלבד שבת, הצורה העברית) וארבע צורות ריבוי: שבי: הוה דריש ר"ג תרי שבי ור' אלעזר חדא שבתא (ברכות כח ע"א, ד / פי).

34. על הקשר בין צורת המילים העבריות שבערבית לצורה המקבילה בעברית, הנובע מדמיון המבנה בין הלשונות, ראה בלאו, כיוונים, עמ' 186, 187.

35. לדעתי, כאשר צורות שונות מצויות בתלמוד זו לצד זו אין לפסוק ולומר שזו נכונה וזו לא, אלא יש בהן עדות לתהליכים שנתרחשו בא"ב עוד בתקופת התלמוד. לעניין העקרוני של כפל צורות בא"ב ולגישה הננקטת כאן ראה למשל שלמה מורג, "מחקר הארמית הבבליית וכתבי-היד של הגניזה", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 75; לעניין העברית שבתלמוד ראה יוחנן ברויאר, "על גלגולי לשון חז"ל בתלמוד הבבלי", מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת משה ברי-אשר ודוד רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 91–126, ובעיקר עמ' 124–125.

36. ראה למשל נלדקה, סורית, עמ' 55.

37. בא"ב יש הבחנה בין הצורות. שבתא מציינת את יום השבת, ושבא באה רק כשמציינים את היום בשבוע (והוראתה אפוא רק 'שבוע'), כגון "ושלחנות לא קא נפקי עד חד בשבא" (מגילה ל ע"א, ב); "בתרי בשבא אקבע ירחא" (שבת פז ע"א, וח); "ותוצא הארץ דשא

שבתא: ר' חייא בריה דרב אויא בשבתא וביומי טבי טרח וממלי להו באיספרמקי ומגדי (מנחות מג ע"ב, פכ / ת).
 שבתי: דלידרוש רבן גמליאל תרתי שבתי ור' אלעזר בן עזריה חדא שבתא (ברכות כח ע"א, סא / ת).
 שבתתא: נינטר ליה עד לאורתא כי היכי דלא נחיל עליה תרתי שבתתא (יומא פד ע"ב, ג)³⁸.
 נראה ששתי צורות הריבוי, הזכרית (כדרך הארמית) והנקבית (כנהוג בעברית), הורכבו על שבא ושבתא, וכך נתקבלו ארבע צורות:

צורת היחיד	ריבוי זכרי	ריבוי נקבי
שָׁבָא	שְׁבִי	שְׁבָתָא
שְׁבָתָא	שְׁבִתִי	שְׁבָתָתָא

השפעת העברית ניכרת כאן בשתיים: (א) בצורן הריבוי הנקבי; (ב) בשמירת התפקיד השורשי של ה-ת³⁹.

2.2.3 כינוי הקניין

יש שמות שכינוי הקניין העברי נדבק אליהם, אחרים נדבק אליהם כינוי ארמי, ויש שבמילה אחת שתי הדרכים נוהגות, כגון מלאכתיהו כנגד מלאכתו, וכן "מצותיה" (יומא סה ע"א, י / ח ל ת), "מצותיהו" (מנחות לח ע"ב, וכ / ת) כנגד "דלא איתעבידא מצותו" (יומא סה ע"א, ג), "לישיבקה דאיתבידא לה מצותו" (זבחים ס ע"א, ב). וכן מעשה: "ה"מ היכ' דאהני מעשי' רבנן לא אהני מעשייהו" (הוריות יד ע"א, ח / ת) לעומת "אהני מעשיו דאי משתקלא חדא אחריתי אזלא לה טומאה"

כתלתא בשבא" (חולין ס ע"ב, ח). ההבחנה בין המילים בולטת בדוגמות אלו: "חד בשבא, תרי ותלתא – בתר שבתא; ארבעה, חמשה ומעלי – קמי שבתא" (פסחים קו ע"א, א); "דחמי סר במעלי יומא דשבתא קא מיקלע ושלחנות לא קא נפקי עד חד בשבא" (מגילה ל ע"א, ב); "מחד שביך לשבתיך" (ביצה טז ע"א, וינת; רש"י: "מאחד בשבת שלך תן לבך לשבת הבאה"). הבחנה זו מיוחדת לא"ב.

38. בארמית המזרחית החדשה: בזאכו הריבוי הוא šaba:sa (ראה עדו אבינרי, הניב הארמי של יהודי זאכו, ירושלים תשמ"ט, עמ' 256; יונה צבר, ספר שמות בארמית חדשה, עדה ולשון, יב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 54), ואילו באזורביג'ן שתי צורות ריבוי: šibbawe, šibte (ראה צבר, אזורביג'ן, עמ' 285). נראה לי שצורות אלו ממשיכות שלוש מארבע הצורות שלפנינו: שְׁבִי = šibbawe (+ w צורן הריבוי הזכרי), שְׁבָתָא = šaba:sa, שְׁבִתִי = šibte.

39. צורת היחיד שְׁבָתָא מתאימה, כמובן, לנטייה הקבועה של שם נקבי מיודע, והת שבה עשויה להיות צורן הנקבה. רק הוספת צורן הריבוי לאחר ה-ת מעידה על תפיסתה כשורשית. וראה גם קוטשר, מחקרים, עמ' מד – קוטשר ראה בצורה קדם שבת שבאירות בר כוסבה השפעה עברית (אך ראה שם, עמ' נג, על קריאתו של ידן שבה).

(שבת צד ע"ב, ח). שתי הדרכים הללו משקפות אפוא שתי דרגות של קליטה, צורה ארמית לעומת צורה עברית. אך בכינוי יש עוד דרך, הפרדת הכינוי באמצעות דידי, הנוהגת בא"ב בשני מקרים:
א. כשהכינוי מוטעם לצורך ניגוד:

ואנא אימא טעמא דידי ואימא טעמא דידיכו (פסחים ק"ז ע"ב, א).
אינימא דנגחיה תורא דידין לתורא דידיה (יומא פה ע"א, ג).

ב. במילים זרות⁴⁰, ולענייננו – עבריות:

לא נקטי ליה שוקא פסיד גרוגרות דידיה (בבא בתרא כב ע"א, מ).
ואזל ושמה לבעל חוב דידיה (בבא מציעא לה ע"א, מ)⁴¹.

ולישלקא בשכרא דשיבכי ולמחר נסכרין לנקבין דידיה ולישתיה (שבת קט ע"ב, ח)⁴².

כי היכי דלדידך קני לך חצר דידי למשדא ביה מייך לדידי נמי קני לי מיא דאיגריך (בבא בתרא נט ע"א, מ)⁴³.

מבנה זה מעניק למילה מעמד מוגדר של מילה זרה. נמצא ששלוש דרכים מעידות על שלוש מידות של קליטה: (א) קליטה מלאה – כינוי ארמי; (ב) חוסר קליטה – כינוי עברי; (ג) מעמד של מילה זרה – כינוי פרוד.

נוכל גם למצוא את כל שלוש הדרכים במילה אחת, כגון שכירות:

כינוי ארמי: עביד בה יומי שכירותיה ומהדר ליה ניהליה (בבא מציעא לה ע"ב, מ).

כינוי עברי: מי לא עסיקי דקא מנכי ליה טפי פורתא משכירותו (בבא מציעא פ ע"ב, סק).

כינוי פרוד: כי היכי דלא תשתלם שכירות דידיכו עד ההיא שעתא (בבא מציעא עג ע"א, מ / וטו סק פי ת).

2.2.4 ה"א הידיעה

תכונה אחת משותפת לכל השמות העבריים שנקלטו בא"ב, ובכללם שמות שקליטתם חלקית: כולם אינם מקבלים ה"א הידיעה. אמנם גם בעברית נתמעטה בתלמוד ה"א הידיעה בהשפעת הא"ב, שאין בה תווית מיידעת (שכן התווית הקלסית

40. ראה שלזינגר, א"ב, עמ' 75-76. דומה לכך פירוק הסמיכות במילים זרות בלשון חז"ל: "כשהקנוי הוא שם נכרי שלא נתאזרח עדיין בלשון עד כדי נטייה בסמיכות, כמו: איסטרטיא של מלכים [...] פונדקאות של עכו"ם [...] בימוסיות של מלכים" (סגל, דקדוק, עמ' 199).

41. השווה אל "נתנו לבכור(ות) בנו לבעל חובו" (בבא קמא ז, ו). הכינוי הדבוק מצטרף בלשון חז"ל גם לצירופי סמיכות; ראה חיים א' כהן, "הצטרפות הכינוי אל צירופי סמיכות בלשון התנאים", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 205-218.

42. השווה אל "ופוקקין לו את נקביו" (תוספתא שבת יז, יח).

43. כאן כולט ההבדל בין חצר דידי העברי ובין איגריך הארמי.

נדבקת לכל מילה)⁴⁴, אך בעברית העצמאית ה"א הידיעה נפוצה, וברכיב העברי שבא"ב היא נעדרת. אביא כאן שלוש דוגמות שחסרונה ניכר בהן.

לווה, מלווה: היכן דאקדיש לווה וזבין לווה לבתר דאזויף דכל עלמא לא פליגי דאתי מלווה וטרף אתי מלווה ופריק (פסחים ל ע"ב, א).

דשבועה גבי לווה היא ואמור רבנן ישתבע מלווה (בבא מציעא לד ע"ב, מ).

מדובר בלווה ובמלווה מסוימים העומדים במרכז הסיפור, ולכן צפוי יידוע. אכן, בעברית שמות אלו מתיידיעים גם בתלמוד; השווה בין העברית לארמית בקטע ששני חלקיו מתקופת האמוראים: "הכי אמ' אבא תן לו ואני נותן אין למלווה על הלווה כלום ולא היא לא מיפטר לווה מיניה דמלווה עד שישא ויתן ביד" (בבא בתרא קעד ע"א, מ)⁴⁵. במשנה לווה ומלווה תמיד מיודעים⁴⁶.

תורה: וליקבלו תורה בכי שמשי (שבת פו ע"ב, וח).

ולישתבע יתהון דמקימיון תורה כולה (נדרים כה ע"א, ו).

מדובר בתורה הידועה, והשווה אל "אמ' רב קיים אברהם אבינו כל התורה כולה" (יומא כח ע"ב, ג).

שם (=שם ה'): מי איכא דידע מהוא למכתב שם אחספא (סוכה נג ע"א, דעז).

אמ' שם אבלע בארזא (יבמות מט ע"ב, דז).

ואימ' דחייק שם אפומא דסכינא ובריו ליה (סנהדרין נו ע"א, פי).

וכך תמיד בארמית. הכוונה לשם המפורש, שהוא יחיד וצפוי בו יידוע. ואכן, בעברית בדרך כלל השם: "הרי שהיה צריך לכתוב את השם" (שבת קד ע"ב, וח); "שהיה הוגה את השם באותיותיו" (עבודה זרה יח ע"א, סז). והשווה אל "הגורל עושה חטאת ואין השם עושה חטאת קתני שם דומיא דגורל מה גורל לא בלקיחה ולא בעשייה אף שם נמי לא בלקיחה ולא בעשייה" (כריתות כח ע"א, דעג). בספרות התנאים כמעט תמיד השם, כגון "המגדף אינו חייב עד שיפרש את השם" (סנהדרין ז, ה)⁴⁷.

44. ראה אבא בנדודי, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 187.

45. ניגוד זה קיים גם בנוסח סז סק פי, אך בנוסח ח - לוה גם בפעם הראשונה.

46. במשמעות שמנית ולא פועלית כגון "כיצד אתה לווה ממני" (כתובות יג, ט). בדפוסי המשנה שמות אלו מופיעים פעם אחת בלא יידוע: "כותבין שטר ללוה אף על פי שאין מלווה עמו ואין כותבין למלווה עד שיהא לוה עמו והלוה נותן שכר" (בבא בתרא י, ג), אבל בכ"י קאופמן: ללווה, המלווה, הללוה (וכן אצל חנוך ילון; ראה ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, ירושלים-תל-אביב תשי"ז-תשי"ט). זו השפעת הבבלי על הדפוסים (המשנה מצוטטת בתלמוד כמה פעמים, כגון בבא מציעא יב ע"ב, תמיד בלא יידוע).

47. למעשה יש רק חריג אחד: "לשם ששה דברים הזבח נזבח לשם זובח לשם שם לשם אישים לשם ריח לשם ניחח" (זבחים ד, ו, ובדומה ספרא יג ע"ד), וזו כנראה גרירה משרא הפריטים שברשימה. מלבד כן אין יידוע בשם בצירופים שם המיוחד ושם המפורש, המיודעים ברכיבם השני (על כך ראה ילון, מבוא, עמ' 60; זאב בן-חיים, "הא הידיעה בצירוף שם ולוואו",

לאמתו של דבר היעדר ה"א הידיעה במילים העבריות מובן מאליו, שהרי היידוע אינו שייך לתצורת המילה אלא לתחביר המשפט, ובלשון שאין בה תווית מיידעת גם מילים שאולות אי-אפשר ליידע. כשם שבשאר לשונות יהודיות היידוע הוא חלק מן הלשון הסובבת, ומכאן אלתורה בערבית, די תורה בידיש וכיו"ב⁴⁸, כן בא"ב חוסר היידוע הוא חלק מן הלשון הסובבת, ומכאן תורה בלבר⁴⁹.

ה"א הידיעה מופיעה בא"ב רק בצירופים⁵⁰, כגון יום הכיפורים: "הכא תוספתה דיום הכפורים דאורייתא היא" (שבת קמח ע"ב, ח), וכן הלל הגדול, פדיון הבן ועוד. לצירוף יש נטייה לשמור על צורה קבועה⁵¹, וה"א הידיעה היא חלק מצורתו. אך היא חלק קפוא בו בלא כוח מיידע, ולכן היא מופיעה גם במעמד סתמי⁵², למשל: מעות הרעות: כל אשראיי ספק אתי ספק לא אתי ודאתי נמי מעות הרעות נינהו (פסחים קיג ע"א, א / ב ח)⁵³.

מחקרים בלשון ב-ג [תשמ"ז], עמ' 99-105 [=הנ"ל, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 434-439], וכן בביטוי שם מפורש, שהוא צירוף, וצירוף עשוי שלא לקבל ה"א הידיעה כלל (ראה ילון, מבוא, עמ' 61; בר-אשר, פרקים, עמ' 104-105). מעניין שבידיש מופיע דווקא היידוע העברי במילה זו: השם יתברך (ראה אלכסנדר הארקאוי, יידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך, ניריורק 1928, עמ' 198), ואין שם או דער שם במשמעות זו. הסיבה היא שהמילה נקלטה מן העברית, שבה תמיד השם, ולא מן הארמית (אך ההוראה היא "ה" ולא "שם ה" כלפנינו).

48. ראה למשל אבישור, יסודות, עמ' 20; בלאו, כיוונים, עמ' 188; בר-אשר, אלג'יריה, עמ' 159; גויטיין, שפת הדיבור, עמ' 363; שיטתית, עיון, עמ' 177.

49. מתופעה זו יש ללמוד דבר חשוב על הא"ב: מצד אחד שמות אלו אין בהם יידוע עברי, כיוון שהם משמשים בארמית; מצד אחר הם שמרו על צורה עברית ולא נוספה בסופם תנועת a. צירוף זה של תחביר ארמי ותצורה עברית יצר בא"ב קבוצה של שמות המשמשים במעמד תחבירי מידוע בלא כל תווית יידוע – לא התווית העברית ולא התווית הארמית הקלסית. אם נוקטים, כרגיל, שם בסימט a גם במקום שאינו טעון יידוע, אפשר לסבור שהסימט מתפשטת מחוץ לגדרה; אך אם נוקטים שם בלא סימט a גם במקום הזקוק יידוע ואין חשים צורך להוסיף לו את הסימט, יש בכך הוכחה שאבד מן הלשון הצורך ליידע. הסימט עברה אפוא מתחום התחביר לתחום המורפולוגיה, והשאלה אם להוסיפה לשם העברי השאול תלויה רק במידת הקליטה המורפולוגית של השם ולא בתחביר המשפט.

50. מקרה מיוחד הוא האלוהים (ראה להלן, סעיף 4.2.1). גם בלשונות יהודיות אחרות ה"א הידיעה מופיעה בצירופים, ראה למשל בר-אשר, אלג'יריה, עמ' 159 (בית המקדש); גויטיין, שפת הדיבור, עמ' 363 (כסא הכבוד).

51. נטייה כזאת בצירופים קיימת אף בלשון חז"ל; ראה סגל, דקדוק, עמ' 56.

52. השווה למשל אל וויינרייך, נוסח, עמ' 57, באשר לידיש: כשה"א הידיעה חלק של ביטוי מותך אין בה משמעות היידוע, כגון אן עם הארץ, דער עם הארץ. גם תופעה זו מצויה בלשון חז"ל, ראה סגל, דקדוק, שם.

53. בעדי נוסח אחרים (גד הו ט י ת): מעות רעות, ובהם הותאם הביטוי אל הסכיבה התחבירית. הביטוי לקוח מן המשנה: "מעות הרעות קונות את היפות והיפות אינן קונות את הרעות" (בבא מציעא ד, א).

בית הכסא: והא קא שביק רווחא לע"ז אמ' ר' חנינה מסורא דעבי' ליה בית הכסא והא קא בעי צניעותא ?דעביד ליה בית הכסא בלילה (עבודה זרה מז ע"ב, סז).

מעניין שבמשנה צירוף זה אינו מיודע: "ומדורה היתה שם ובית כסא שלכבוד" (תמיד א, א), אך בתלמוד נשתרש בה"א הידיעה⁵⁴ והוא משמש כך תמיד⁵⁵.

2.3 הפועל

יכולתו של השם לשמור על צורה עברית נובעת מאופיו הגמיש: המגוון הגדול של משקליו מאפשר להכניס אל מסגרתו עוד משקל גם אם הוא זר וחריג. לעומתו הפועל – משקליו מעטים ומסגרתו קשוחה ואין הוא סובל צורה זרה. כדי לשאול פועל יש לזקק את שורשו ולצקת אותו אל תבניות הלשון הקולטת, ומן הלשון המקורית לא נשאר אלא השורש בלבד. צורת הפועל לעולם משתעבדת לחלוטין ללשון הקולטת, ולכן הוא ניצב בדרגה העליונה של שיקוע צורני. אולי הגלגול שצריך לחול בפועל הוא הגורם למיעוט הפעלים ברכיב העברי שבלשונות היהודים⁵⁶. אף על פי כן חדר גם הפועל לארמית, למשל:

טה"ר: ר' עקיב' טהורי קא מטהר (חולין קכד ע"ב, וכב).

איתיוו שיתין מיני דמא טהרינהו (בבא מציעא פד ע"ב, פי).

נמנ"ם: אביי הוה יתיב קמיה דרבא הוה קא מנמנים אמר ליה מינם קא נאיים מר אמר לו מתנמנם בעלמא אנא (פסחים קכ ע"ב, א).

ויתיב ר' ירמיה וקא מנמנם (שבת סג ע"ב, וח).

אמ' ליה נמנומי נמנם (סוכה נג ע"א, דעז)⁵⁷.

54. אף בציטוט משנת תמיד: "ובית הכסא של כבוד" (ברכות סב ע"ב, דת).

55. פרופ' שלמה מורג ז"ל הסב את תשומת לבי לקריאת התימנים בית הכסא (ראה למשל עמר, פסחים קי ע"א), במשקל הֶקְטַל. יש כאן ניתוח חדש של הצורה, ובכך למעשה חזרה ובטלה ה"א הידיעה מן הצירוף. ניתוח זה אינו נראה מקורי, שהרי במשנה בית כסא, והוא נתאפשר רק בזכות צירופה הקבוע של ה"א הידיעה בתלמוד. וראה גם יהודה רצהבי, "מאוצר לשון הקודש של בני תימן", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 277, המביא מתימן כתיב בית הכסא ומסמן בסימן קריאה כטעות. נראה שכתיב זה נובע מן התפיסה שהצירוף גזור מן השורש כס"ה, היא התפיסה העולה מקריאתם.

56. ראה למשל בר-אשר, אלג'יריה, עמ' 162; ממן, לזיהויו, עמ' 198; סאסאקי, יידיש, עמ' 137.

57. לפי מנחם מורשת, "נום, נעלם לחלוטין מלח"א [...] ו'נמנ' ירש את מקומו, כנראה, בהשפעת הארמית" (הנ"ל, לקסיקון, עמ' 230, הע' *27). דבר זה מוקשה: (א) משני השורשים המקראיים יש"ן ונו"ם נעלם בלשון חז"ל השורש הנפוץ בארמית נו"ם, ודווקא יש"ן, שאינו בארמית, השתלט; אילו פעלה כאן השפעת הארמית, היינו מצפים להשתלטות נו"ם. (ב) נמנ"ם נמצא רק בא"ב, א"ג ות"כ, ולפי סדר הזמנים מסתבר שלשון חז"ל היא שהשפיעה על ניבים אלו.

נק"ש: האיתקש השבתת שאר לאכילת חמץ (פסחים ה ע"א, א).
 להכי אקשיה לחטאת והדר אקשיה לעולה (זבחים מט ע"ב, ב).
 תח"ל: ומיניי הוּו מתחלי ברישא (סנהדרין לו ע"א, פי).
 אתחולי בפורענותא לא מתחלינן (בבא בתרא יד ע"ב, מ)⁵⁸.

מיעוט שאילת פעלים גורם שלעתיים קרובות השם נשאל מן העברית ואילו הפועל הארמי מוסיף לשלוט, וכך נוצרת ביניהם תפוצה משלימה. לדוגמה:
 לֹוּהַ, מְלֹוּהַ / יז"ף

בתחום השם רק המונחים העבריים משמשים בא"ב, כגון "ההוא דיינא דאחתיא למלוה בנכסיה דלווה מקמי דלתבעיה ללווה" (בבא בתרא קעד ע"א, מ), ולא המונחים הארמיים הנוהגים בניבים אחרים, כגון "פְּמְלֹוּהַ פְּלֹוּהַ" (ישעיהו כד, ב) – "יזפא כמוזפא" (ת"י), "ויזופא איך מוזפנא" (פשי). אבל הפועל הארמי נוהג גם בא"ב: "דיל' לא אשכח למיזף וקא טרח וזבין" (בבא קמא קיב ע"ב, פי). והשווה אל "דקא בעי מיהדר מוזפא ביה זימנא אחרינא [...] דאם כן מלוה גופיה לא שביק" (בבא מציעא יז ע"א, מ). כיוצא בדבר השם מְלֹוּהַ, כגון "מלוה אזבני קא רמית!?! מלוה – כי יזיף איניש בצנעה יזיף" (בבא בתרא מב ע"א, מ).

שכירות/אג"ר

בתחום השם נוהג בא"ב רק המונח העברי, כגון "הדר אתיא לה שכירות לדוכתה" (בבא מציעא צח ע"ב, מ), שלא כבסורית אגירותא⁵⁹. אבל הפועל הוא אגר: "אגרה מאה יומי הדר שיילה מיניה תשעין יומי [...] אפקה משכירות עיילה לשאלה" (בבא מציעא לה ע"ב, מ); "ואילו מלו ליה ימי שכירות [...] הא לא שכיח ביתא למיגרא" (בבא מציעא קא ע"ב, סק).

חמ"ץ/חמ"ע

במקרה זה ההבדל בין השם לפועל הוא חלקי – השם העברי השתלט לגמרי, כגון "או אפלוג לענין חמץ הוה אמינא בה קאמ' ר' יוחנן" (פסחים סג ע"ב, א), ואין בתלמוד חמיע; בתחום הפועל השורש העברי והשורש הארמי משמשים יחד, כגון "ולישקן פורתא מיניה וליחמציה" (מנחות נג ע"ב, ו כ / ח ת) לעומת "אדמבשלי ליה מיחמע" (פסחים לט ע"ב, א). ומעניין להשוות זאת לארמית של הירושלמי, שבה יש חילוף בשם דווקא: "ר' יוחנן חקוקה אפקד גבי ר' חייה רובה חד דיסיקיא מלייא חמץ" (בבא מציעא ט ע"א) לעומת "רבנין דנוה הורו מיפי חמיע בפיסחא" (סנהדרין כא ע"ב), אבל בפועל רק השורש הארמי משמש, כגון "יהב בגויה שערין בגין

58. שורש זה, כידוע, תנייני בעברית ונגזר מן השם תחילה. וכבר ציין מורשת (לקסיקון, עמ' 387, הע' 7***) שהוא שאול בא"ב מן העברית.

59. אגרתא שבתלמוד אינה קשורה לכך: "המצפה לשכר אשתו וריחים [...] ריחייא אגרתא" (פסחים נ ע"ב, ת / ג ד ו ז ח ט י אגרותא ה אגר רחיא א אגר ריחיא ב); זה שם המקביל לאגרא 'שכר' הרגיל, ולא שם פעולה המקביל לשכירות (רש"י: "אגרתא – שכר ריחיים שמשכירין").

דיחמע" (פסחים כט ע"ג). נמצא שגם בארמית של הבבלי וגם בארמית של הירושלמי יש הבדל בין השם לפועל:

פועל	שם	
חמ"ץ/חמ"ע	חמ"ץ	בבלי
חמ"ע	חמ"ץ/חמ"ע	ירושלמי

ובשתיהן מתברר שהשם קולט מילים עבריות יותר מן הפועל. תוצאה הכרחית מכך היא שנוצר בידול בין הבינוני הפועלי לבינוני השמני. השם לווה הנזכר הוא במעמד שמני, אך הבינוני הפועלי הוא ארמי, יִזְף: "כי יזף איניש פלוני פשיטי גבך אבלע ליה בחשבון" (בבא מציעא סד ע"א, מ). הבינוני השמני זִנְף הוא עברי: "אתא אליהו ואידמי ליה כזונה" (עבודה זרה יח ע"ב, סז), אבל הבינוני הפועלי ארמי: "דתהא אינתתיה מזניא עליה" (נדרים צא ע"ב, וי)⁶⁰. השם מזיקין 'שדים' הוא עברי: "מריש הוה אמינ' הא דלא יתבי תותי מרזיבא משום שופכין עד דאמ' לי מר משום דשרו מזיקין תותיה" (חולין קה ע"ב, וכא), ומקבילו הפועלי ארמי: "בהדי דקא אזלי קא מזקי" (בבא קמא ג ע"ב, מ)⁶¹. לעתים נדמה שפועל עברי נכנס כצורתו למשפט ארמי, למשל: "פאפי יוכנאה עני והעשיר הוה בנא אפדנא הוו הנהו עצורי בשיבכותיה" (בבא בתרא כה ע"ב, מ / סז סק פי ת). לכאורה העשיר משמש כאן כמשפט ארמי, אך אם כן, מתקבל המבנה פועל בעבר + הוה, שאינו נהג בא"ב; משפט תקין היה זוקק את הניסוח "עני הוה והעשיר". למעשה, לא הפועל העשיר נמצא כאן אלא הביטוי "עני והעשיר",

60. הבדל מקביל קיים בלשון חז"ל בין הבינוני השמני הנוטה בכניין קל ובין הבינוני הפועלי הנוטה בפועל, לפי הנטייה החדשה שהשתלטה בפועל זה בלשון חז"ל, כגון "שמע שיש זונה בכרכי הים" (ספרי במדבר, עמ' 128) לעומת "מוזנים הם הפירות" (ספרא צ ע"ד).

61. בלשון לכל תולדותיה רגילה תפוצה משלימה בין השם לפועל, כגון במקרא שלח/מלאך (אין במקרא שליח), בלשון חז"ל ריפא/רופא, כיבס/כובס. תפוצה זו יוצרת גם בידול בין הבינוני הפועלי לבינוני השמני, כגון חיה/חי (ראה הנמן, האחדה ובידול, עמ' 10), נידון/נודון (גדעון הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה [דה-רוסי 138], תל-אביב תש"ס, עמ' 285). על העיקרון ראה זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 143 ("צורת הבינוני המורשת נחשבת לשמנית"); הנמן, האחדה ובידול, עמ' 13 ("מתגלה כאן הפועל כקבוצה הדינמית מבין שתיהן"); מרדכי מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173 ("הצורה הצעירה יותר משמשת את הפועל, ואילו העתיקה יותר ממלאת את התפקיד השמני"). אך לדעתי, הסיבה לכל זאת היא לא שהשם שמרן יותר; הרי במקרה שלפנינו הוא קולט מילים זרות ביתר קלות, ואם כן, הוא דינמי יותר. ההבדל בין השם לפועל הוא שלפועל מצד אחד משקלים מעטים, ומצד אחר יש לו מערכת משוכללת ואין הוא יכול להכיל מילה יחידה שאין לה נטייה בכל הזמנים ובכל הגופים. לעומת זה לשם אין מערכת נטייה מסועפת אך משקליו מרובים ומגוונים, ולכן הוא מסוגל יותר מן הפועל גם לשמר משקלים שנפלטו מן המערכת הפעילה (כגון חי) וגם לקלוט משקלים חדשים (כגון מילים זרות).

שהועצם וכולו כאחד משמש ביטוי שמני⁶². הצירוף מופיע פעמיים במשנה (בשימוש חופשי ולא כביטוי) ומן המשנה נלקח אל הא"ב: "אם היה עני והעשיר או עשיר והעני נותן ערך עשיר ר' יהודה אומ' אפילו עני והעשיר וחזר והעני נותן ערך עשיר" (ערכין ד, ב); "מצורע שהביא קורבנו עני והעשיר או עשיר והעני הכל הולך אחר החטאת" (נגעים יד, יא)⁶³.

2.4 התואר

תואר עברי הצמוד לשם ארמי נדיר ביותר⁶⁴, ואביא לו כאן דוגמה אחת:

טהור: והא גברא טהור הוא (פסחים לה ע"א, א).

דלא גרע מגברא טהור (בבא קמא כה ע"א, וטז ח מ סק פי ת).

סיפ' במעש' שני טהור וגבר' טהור (מכות יט ע"ב, ח / ת).

נראה שהסיבה לנדירות התואר היא הקשר ההדוק שבין השם לתוארו והשאיפה להימנע מתערובת גסה של הלשונות. זו גם הסיבה שאף על פי שצירופים עבריים נפוצים בא"ב, צירופים מעורבים נדירים מאוד⁶⁵.

3. התחומים המילוניים של השימוש בעברית

בתחומי ההלכה והיהדות שימשה העברית המקור הראשון במעלה לשאילת מילים, ובכל לשון יהודית חלק גדול של הרכיב העברי קשור לתחומים אלו⁶⁶. כך גם בא"ב, למשל:

הלכתא: לית הלכתא כתלמידי דרב (פסחים קג ע"ב, א).

62. תופעה זו קיימת גם בביטויים מקראיים בלשון חז"ל. ראה משה בר-אשר, "זוטות בדקדוק פועלי ל"א ול"י בלשון המשנה", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת משה גושן-גוטשטיין, שלמה מורג ושמחה קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 61-63.

63. הביטוי מופיע עוד פעם אחת בדפוס המשנה: "רבי יהודה אומר אם השיא את הבת הראשונה ינתן לשניה כדרך שנתן לראשונה וחכמים אומרים פעמים שאדם עני והעשיר או עשיר והעני אלא שמין את הנכסים ונותנין לה" (כתובות ו, ו). נוסח זה קשה, שכן זמן פעל אינו מתאים כאן. ואכן, בכ"י קאופמן הנוסח הוא "פעמים שאדם עני ומעשיר או עשיר ומעני", כראות. אפשר שהצורה העשיר נובעת מגרירה משני המקומות האחרים, ואולי הביטוי הנמצא בא"ב, שהוא קפוא ומועצם ואינו כפוף למערכת זמנים, הוא שמשתקף כאן. המשנה מצוטטת גם בתלמוד בנוסח זה: "פעמים שאדם עני והעשיר או עשיר והעני" (כתובות סח ע"א, ויג / ח לפ ת). נראה שהביטוי שנוצר בא"ב חדר לנוסח המשנה שבבבלי ומשם הגיע אל דפוס המשנה.

64. להבדיל מתואר מועצם, הרגיל בא"ב, כגון גבוה, גדול, קטן.

65. השווה אל וויינרייך, נוסח, עמ' 62: התואר איזה ביידיש בא תמיד עם מילה ממקור עברי. אף כאן באה לידי ביטוי שאיפה דומה.

66. הדבר נזכר בכל מחקר על לשון יהודית, כגון בר-אשר, אלג'יריה, עמ' 165; הנ"ל, מסורות ולשונות, עמ' 206; צבר, אורביגין, עמ' 288.

קרית שמע: יומא חד הוה קרי קרית שמע (סנהדרין קז ע"ב, קר).
שביעית (=שנת השמיטה): אייתנהו נהליה בשביעית (גטין לו ע"ב, רס).

וכן מצה, אגדתא, מנהגא, מצווה, קידושא, שבתא ועוד הרבה מאוד.
דיונים משפטיים תופסים מקום רחב בספרות חז"ל, ולכן גם מונחי משפט עבריים
נפוצים מאוד, כגון מקח טעות: "חזינן אי אית בה דיקלי קני ואי לא מקח טעות היא"
(בבא בתרא סט ע"ב, מ), וכן אחריות, בעל חוב, הזיקא, לווה, מלווה, מקח וממכר,
שכירות ועוד רבים.

לאמתו של דבר, לריבוי המושגים בתחומים אלו אין חשיבות רבה לענייננו, שכן
בהם עיקר עיסוקו של התלמוד, וגם בלא קשר לשאלת מילים הוא גדוש מונחי
הלכה, יהדות ומשפט. לפיכך חשוב יותר לעמוד על שפע המושגים מתחומי החול,
למשל:

אורז: אמ' רב אשי חזינן או רובה אורז קאכלי לא ליכלה זר באנפיהו דלמא אתו
לבטולה ומשתכחא תורת חלה מניהו (פסחים נא ע"א, א).
אורחים: לא אמרינן הואיל ואו מיקלעי ליה אורחין חזי ליה השתה נמי חזי ליה
(פסחים מז ע"ב, א).

מקום: מקום דקביע הזיקא שאני (פסחים ח ע"ב, א).
כיון דקפיד עליהו מיוחד להו מקום (שבת קכג ע"א, וח).
נשים כשפניות: אמר אמימר אמרא לי רישיהו דנשים כשפניות האי מן דפגע ביה
נשים כשפניות נימא להי הכי (פסחים קי ע"א, א).
סררותא: מר א' אנא עבידנ' סררות' דמת' ומר א' אנא עבידנ' סררות' דמתא (קידושין
עו ע"ב, ח סררותא ת).

ש"מ בעי למעבד שררותא בבבל (יומא פז ע"ב, ח רשותא ת)⁶⁷.

וכן אָבֵל, אפשר, בבת אחת, הואיל ו-, ודאי, מוטב, מזיקין, מכאן ואילך, מעשה,
נמנ"ם, תח"ל ועוד⁶⁸.

שאלות אחדות שייכות לתחומים נמוכים במיוחד, ונראה שיש בהן משום

67. יוסף נוה כתב לעניין הצורה בסדר: "המקבילה הארמית היא בדרך כלל 'סררותא'" (הנ"ל, על
פסיפס ואבן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 32), וכוונתו כנראה לצורות הללו. אבל השורש שר"ר
אינו ארמי, ומכאן שצורות אלו עצמן נקלטו מן העברית.

68. על התחומים המילוניים של הרכיב העברי ועל שימושו גם לענייני יום-יום ראה למשל פרנק
אלוורד-פרייר, "העברית בשפות היהודיות", מסורות ט-י-יא (ספר היובל לגדעון גולדנברג,
תשנ"ז), עמ' 307; בר-אשר, אלג'ריה, עמ' 168; טל, נביאים ראשונים, עמ' 159-160; אורה
(רודריג) שורצולד, "דימויים עבריים בצירופים ובניבים של הספרדית היהודית", מקדם ומים ה
(תשנ"ב), עמ' 153.

לשון נקייה מתוך שהביטויים שבלשון המדוברת מוחשיים במלוא חריפותם⁶⁹.
דוגמות:

בית הכסא: אביי מרביא ליה אימיה אימרא למיעל בהדיה לבית הכסא (ברכות סב ע"א, ד).

זונות: ויתבי בשוקא דזונות ועבדי להי מסאני לזונות (פסחים קיג ע"ב, א).
כשפים: הות קא עבדא ליה כשפים לא הוה קא מהניה ביה (פסחים קי ע"ב, א).
הו קא בחשן קדרא בכשפים (גטין מה ע"א, רס).
מונחים אלו משמשים לבדם בתלמוד ואין להם מתחרים ארמיים⁷⁰.

4. חידושי הרכיב העברי

4.1 חידושים בכלל העברית שבתלמוד

כיוון שכתקופת האמוראים נמשכה היצירה בעברית, נוצרו בעברית של התלמוד חידושים רבים, והם מצויים גם בעברית העצמאית גם ברכיב העברי שבא"ב. אביא להם כאן שתי דוגמות, האחת חידוש הוראה והאחת חידוש צורה.

חידוש הוראה – "הגדה", "אגדתא"

המילה אגדה או הגדה מצויה בספרות התנאים, כגון "ומלמדו מדרש הלכות ואגדות" (נדרים ד, ג); "היכן היתה הגדה" (תוספתא סוטה ז, ט), אך בהוראה סיפור יציאת מצרים בליל הסדר היא חידוש של התלמוד. המילה מופיעה בהוראה זו בצורה עברית ובצורה ארמית: "סומה פסול מלומר הגדה" (פסחים קטז ע"ב, א / ב ג ו י ת אגדה ט האגדה ח); "שאלתינהו לרבנן דבי רב ששת מן אמר אגדתא רב ששת" (פסחים קטז ע"ב, א / ד ח ט י ת). הוראה זו נגזרה מן הפסוק "והגדת לבנך" (שמות יג, ח)⁷¹, והיא משמשת גם בעברית גם בארמית.

69. עיין סאסאקי, יידיש, עמ' 141. וראה מ"ד קאסוטו, "היסוד העברי בלשון דיבורם של יהודי איטליה", לשוננו טז (תש"ח-תש"ט), עמ' 189-190, על מושב, מקום במשמעות 'בית הכסא'.

70. הביטויים כאן באים בסיפורים ולא בדברי הלכה, ואין ספק ששימשו בקרב יהודי בכל בדיבור של חול. דבר זה מוכח גם מהיעדר צורה ארמית מתחרה.

71. שכן כל חובת סיפור יציאת מצרים בליל הסדר נקשרת לפסוק זה: "והגדת לבנך ביום ההוא [...] שומע אני מראש חודש ת"ל ביום ההוא [...] בשעה שמצה ומרור מונחין לפניך על השלחן" (מכילתא, עמ' 66). על חילוף הצורות אגדה/הגדה ראה גבריאלי בירנבאום, "אגדה והגדה, אגדות ומעשיות", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 101-102; מ"ב לרנר, "על 'הגדה' ו'אגדה'", לשוננו לעם מו (תשנ"ה), עמ' 181-184. אף על פי שהבחנת המשמעות מאוחרת, אולי הגדה ב"ה נתייחדה להגדה של פסח משום הקשר לצורה והגדת שבפסוק.

חידוש צורה – צורת הריבוי של "בעל חוב"

בלשון התנאים הריבוי של בעל חוב הוא תמיד בעלי חוב, בהוספת צורן הריבוי רק אל הנסמך, כגון "לווה ובעלי החוב באין וניפרעין" (בבא קמא ט, ט). בלשון התלמוד נוסף צורן הריבוי גם אל הסומך ונתחדשו שתי צורות ריבוי, בעלי חובין לצד בעלי חובות, והצורה העתיקה בעלי חוב נעלמה. הצורות החדשות נוהגות גם בעברית וגם בארמית, כגון "לוה ובעלי חובין באין ונפרעין ממנו" (בבא קמא צג ע"ב, פי); "חזייה לר' אבא דמן עכו דתפסי ליה בעלי חובות" (סוטה מ ע"א, וי). שינוי זה ממשיך תהליך רחב שהחל קודם לכן בלשון התנאים ובו הוצמד צורן הריבוי גם אל הסומך⁷², כגון בתי מדרשות, בעלי בתים, ראשי חודשים. הצירוף התנאי בעלי חוב משמר אפוא את הנוהג הקדום, ובלשון האמוראים חל גם בו התהליך האופייני ללשון חז"ל. מכאן שתהליכים שהחלו לפעול בתקופת התנאים מוסיפים ופועלים גם בתקופת האמוראים, והם מלמדים על חיוניות העברית בתקופת האמוראים, שעוד כוחה עמה להתחדש ואין היא תלויה תלות גמורה במקורות החתומים.

4.2 חידושים ברכיב העברי שבארמית הבבלי

קשה לדעת אם חידושים כאלה נוצרו בעברית העצמאית וממנה הגיעו אל הרכיב העברי או להפך⁷³, ובדרך כלל אין להתחקות אחר המהלך המדויק של הדברים. במאמר זה חשוב יותר לציין חידושים שנתחדשו ברכיב העברי שבא"ב ולא נתפשטו מחוצה לו. חידושים עבריים אלו מיוחדים לא"ב ואינם משמשים בעברית העצמאית כלל, לא בלשון התנאים ולא בלשון האמוראים⁷⁴.

4.2.1 ביטויים חדשים

האלוהים: אמרו ליה אמרתה א"ל לא אמ' רבא האלהים אמרה וגמירנא לה מיניה (עירובין יד ע"ב, ד).

וכך אמרו משמא דר' יוחנן והאלהים לא אמר (פסחים נד ע"ב, א).
אמ' רבא מסתבר' מילתיה דרב בכתו נערה דקא מטי הנאה לידיה אבל בוגרת לא והאלהים אמ' רב אפי' בוגרת (כתובות קב ע"ב, ח).

72. ראה סגל, דקדוק, עמ' 96.

73. האפשרות שנוצרו ברכיב העברי ומשם חדרו לעברית העצמאית מוכחת מתוך החידושים העבריים המצויים רק בא"ב ולא בעברית העצמאית, ראה להלן.

74. על מילים עבריות המפתחות משמעויות חדשות וצורות חדשות בתוך לשונות היהודים ראה יעקב בן-טולילה, "המלים העבריות בחכיתיה", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 61; בראשור, מסורות ולשונות, עמ' 210, 216, 219, 244; מורג, היבטים, עמ' 101-106; פרגר, גבולות, עמ' 116, 120; צבר, אורביג'ן, עמ' 289; קארה, טיפולוגיה, עמ' 141. על יסודות ארמיים שאולים ששינו את הוראתם בעברית ראה בראשור, מקום הארמית, עמ' 34.

ביטוי זה משמש מילת קריאה⁷⁵, והוא חידוש של התלמוד ונמצא רק בארמית⁷⁶. מעיקרו ודאי שימש לשון שבועה הבאה לחזק. בתלמוד הביטוי מביע ניגוד לאמור קודם⁷⁷, ונראה שחל כאן המעתק הסמנטי הרגיל מחיזוק לניגוד כמו במילים אבל, אך, באמת⁷⁸.

הולכך, הלכך, הואיל וכך: הולכך נימרינהי לכולהי (ברכות יא ע"ב, ד). הולכך סימדי בין איסמוק ובין לא איסמוק שארי (פסחים עד ע"ב, א). הלכך האי סודרא כיון דאית ביה שלש על שלש כמאן דפסיק דמי (בבא מציעא ז ע"א, מ).

הואיל וכך לא מצוי משני (כריתות כז ע"ב, דעג וכ ח לב פי ת).

בכתבי־היד רגילה הצורה הולכך לצד הילכך, הלכך, אך בדפוסים הולכך איננה.

75. שד"ל (א"ב, עמ' 117) מונה את האלוהים בין מילות הקריאה (זו מילת הקריאה העברית היחידה ברשימתו), ומכאן שחש שהמילה נקלטה בארמית. אבל אפשטיין (א"ב, עמ' 143) לא הביאה, כנראה משום שהיא מילה עברית.

76. לדברי קרן דובנוב ("האל, השד והספרות הרוסית", לשוננו לעם מט [תשנ"ח], עמ' 33), הביטוי המקראי חי ה' או חי האלוהים הוא המקרה היחיד במקורות שכינויי האל משמשים בו ביטוי של קריאה. הדברים אמורים בעברית, אבל בארמית לפנינו הביטוי הזה. אמנם אצל בן יהודה (עמ' 236) הובא הביטוי מן התלמוד בהקשרים עבריים לכאורה (וכן אצל אבן־שושן, עמ' 92, שהביא רק את המובאה שתידון בסמוך), אבל העיון מלמד שלמעשה כולם הקשרים ארמיים. לדוגמה, המובאה "האלהים עיני ראו ולא זר" (שבת קמ"ה ע"א) הקשרה המלא הוא: "א"ל האלהים עיני ראו ולא זר (כלו כליותי בחקי וגו') מפומיה דר' ירמיה שמיע לי"; המילים "עיני ראו ולא זר" הן ציטוט של פסוק (איוב יט, כז), ואילו המשפט כולו ארמי הוא. רק במובאה אחת יש מקום לספק: "אמ' להו ומודי בה רב מכפא ועד אטמא א' ליה ר' שמעו' בן לקיש לר' יוחנן מני רב דלא ידענא ליה א' ר' יוחנן לא נהירת לן כד שימש ית ר' ור' חייא האלהים כל אותן השנים ששימש אותו תלמיד לר' ור' חייא בישיבה אני שמשתי בעמידה אמ' ליה מאן גברא הוא א' ליה גברא ככולא הוא" (חולין נד ע"א, מט); אמנם המשפט התוכף עברי, אבל ההקשר הכללי ארמי. גם הנוסח מסופק, לפי שיש גורסים "האלהים" לא במקום זה אלא קודם: "אמ' להו האלהים מורי בה רב מכפא ועד אטמא אל'ר שמעו' בן לקיש מנו רב דלא ידענא לי' אל'ר ר' יוחנן ולא נהירת ליה כד הוה משמש ר' רבא ור' חייא כל אותן שנים ששימש [ר'] אותו תלמיד בישיבה אני שמשתי בעמידה" (שם, וכא).

77. רק לעתים נדירות אין הוא מביע ניגוד: "אמ' ליה רב אחא בר יוסף לרב חסדא פת קטנית תנן או פת וקטנית תנן אמ' ליה האלהים צריכה זו? כמרודיא דליברות" (בבא מציעא פז ע"א, מ), ואף כאן, למעשה, האמירה "צריכה זו" מביעה התנגדות לקריאה בלא ו.

78. כנראה, ה"א הידיעה מופיעה כאן משום שהמילה היא משפט קריאה עצמאי שאינו כפוף לתחביר המשפט הארמי. אבל בא"ש המילה האלוהים מופיעה כמות שהיא בשימוש רגיל; ראה המליץ, עמ' 449, וכן "ואתהלך חנוך עם האלהים" (ת"ש, בראשית ה, כב). נראה לי שבא"ש המילה נתפסה שם פרטי שה"א הידיעה חלק ממנו.

מסתבר שמקורה הואיל וכך⁷⁹. כל הצורות הללו מצויות רק בתלמוד, והן משמשות רק בארמית⁸⁰ אף על פי שמקורן עברי. הרבה ביטויים עבריים חדשים נוצרו לצורך מונחי המשא והמתן, ואלה שניים מהם:

עד כאן לא + אמר/אמרי/פליגי וכד' = פלוני אומר רק במקרה זה אך אולי לא במקרה אחר: עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי אלא בסוכה דדירת עראי היא אבל בית דדירת קבע הוא אפלו רבנן מודי (סוכה ג ע"ב, דעז).
עד כאן לא קאמרי רבנן התם אלא קרן דהתירא אבל הכא קרן גופה קא מזקא (בבא קמא ל ע"ב, מ).

הצירוף עד כאן הוא עברי, ובשימושו זה נפוץ מאוד בא"ב אך אינו מופיע לא בעברית של התנאים ולא בעברית של האמוראים⁸¹.

לעולם, מונח דחייה במשא ומתן: [אמ'] רב פפא ארישה רב אשי אמ' לעולם אסופה (פסחים ו ע"א, א).

איפוך ואיבעי' אימ' לעולם לא תיפוך (עבודה זרה ד ע"ב, ני).
לעולם כד אמרן מעיקרא (זבחים מח ע"ב, ב).

79. ראה אפשטיין, א"ב, עמ' 142. מלשונו של קוטשר (מחקרים, עמ' רלח) נראה שפקפק בגיזרון זה, אך לא פירש את ספקותיו. את חילוף הצורות יש לבאר כך: לאחר היאלמות הא שבמילה הואיל נשארו שתי תנועות; בצורה הלכך השתלט החיריק, בצורה הולכך השתלט החולם; ראה Wilhelm Bacher, "Talmudical Fragments", *Jewish Quarterly Review* 9 (1897) עמ' 147-148.

80. המילה באה כמעט תמיד בראש משפט ארמי, ולכן נראה לי שהיא משמשת בארמית בלבד. אמנם לעתים רחוקות היא פותחת משפט עברי, כגון "אמ' רבינא הילכך אפי' גמר סעודתו מברך" (ברכות נא ע"א, ד), אך בהיותה מילת חיבור קשה לדעת אם היא שייכת לעברית שבמשפט הממשיך או לארמית שברקע הכללי. בדוגמה "האי חטאו ישא מאי עביד ליה כדאמרן הילכך הזיד בזה ובזה דברי הכל חייב" (פסחים צג ע"ב, ו) סביר שהילכך ממשיכה את הרצף הארמי ורק אחריה נפתח המשפט העברי. דוגמה זו יכולה להראות את הטעות האפשרית בשיוך המילה לעברית: "נימ' כתנאי התקדשי לי בשטר ר' מאיר או' אינה מקודשת ור' אליעזר אומר מקודשת וחכמ' או' שמין את הנייר אם יש בו שוה פרוטה מקודשת ואם לאו אינה מקודשת האי שטר ה"ד אילימ' [...] ורבנ' מספק' להו אי כר' מאיר אי כר' אליעז' הלכך שמין את הנייר אם יש בו שוה פרוטה מקודשת ואם לאו אינה מקודשת" (קידושין מח ע"א, ד); אף על פי שהלכך עומדת כאן בראש משפט עברי, ברור שהיא שייכת לארמית, והמשפט הבא אחריה אינו אלא ציטוט מן הברייתא המובאת קודם.

81. השווה, למשל, לניסוח עברי: "והלא לא נחלקו בני כהנים גדולים וחנון אלא לעניין שבועה אבל מזוני יהבינן לה" (כתובות קז ע"ב, פ), בלא עד כאן. יש להעיר שביטוי זה נמצא כמה פעמים בכתבי־היד בצורה עד כען, כגון "עד כען לא פליגי" (פסחים סב ע"ב, א; ראה וייסברג, הלשון הארמית, עמ' 111), אך לדעתי, ריבוי הופעות עד כאן גם בכתבי־היד (בתלמוד כ-250 דוגמות בצירוף עד כאן לא) אינו מאפשר לראות בו שיבוש. יש לשקול את האפשרות שכען איבדה את העיצור הלועי, כרגיל בא"ב, והצורה כאן משקפת מילה ארמית טהורה.

הביטוי בשימוש זה אינו בלשון התנאים⁸², ואף שמקורו עברי, הוא משמש רק בא"ב⁸³.

4.2.2 הוראות חדשות

מילים עבריות רבות מקבלות הוראות חדשות בא"ב.

דבר אחר

הביטוי דבר אחר בלשון התנאים הוא לשון נקייה לשני מושגים: (א) 'עבודה זרה': "הכהנים ששימשו בבית (המקדש) נחונין לא ישמשו במקדש בירושלם ואין צורך לומר לדבר אחר" (מנחות יג, י); (ב) 'תשמיש': "לא אמרו אלא מפני הרגל דבר אחר" (תוספתא פסחים ג, יז). גם בא"ב הביטוי משמש לשון נקייה, אך נוספו לו שתי הוראות חדשות: (ג) 'חזיר': "שויתנן הא שמעתא כי דבר אחר מסנקי" (פסחים ג ע"ב, א); (ד) 'צרעת': "וקשיא ריחה לדבר אחר" (פסחים עו ע"ב, א). שתי ההוראות החדשות מופיעות במשפט אחד, שקשה להבינו מחמת ריבוי הוראות הביטוי: "ואי פגע בדבר אחר [=חזיר] קשי לדבר אחר [=צרעת]" (שבת קכט ע"ב, וח)⁸⁴. במקרה זה החידוש הסמנטי אינו גדול, שהרי כבר בלשון התנאים הביטוי משמש לשון נקייה וכבר בה הוא רב-משמעי, אולם בא"ב הורחב שימושו, שהרי בהוראות אלו אינו משמש בעברית.

סָתָם

הוראת הפועל סתם בלשון התנאים היא 'לא פירש' (והוא מופיע רק בצורת הבינוני הפעול), כגון "היו סתומין יפלו לנדבה היו מפורשין דמי חטאת ילכו לים המלח" (מעילה ג, ב); "קן סתומה וקן מפורשת" (קנים ב, ד). בא"ב הוראתו 'שָנָה את ההלכה בלא שם בעליה'⁸⁵, כגון "ודילמא קא סתם לן כשמעון התימני" (יבמות מד ע"א, דז); "ואגב אורחיה קא סתם לן תנא כר" (כתובות מב ע"א, לפ). מסתבר

82. גם בספרות התנאים לעולם עשויה להופיע בראש דברי החולק, אך בכל המקרים הוראתה 'תמיד' והיא מציינת שהדין חל בהיקף רחב ממה שסבור בעל הדעה הראשונה, כגון "כל מקום שיש כהן תורם מן היפה כל מקום שאינו כהן תורם מן המתקיים ר' יהודה או' לעולם הוא תורם מן היפה" (תרומות ב, ד).

83. גם אצל בן-יהודה, עמ' 2711, א והע' 1, צוין "מצוי מאד בסגנון ארמי" והובאו דוגמות רבות מן הארמית. המעיין בשתי הדוגמות שהובאו שם מן העברית ובהקשרן ייווכח שגם הן לאמתו של דבר ארמיות.

84. מובאה זו הובאה אצל בן-יהודה, עמ' 876, בלי ואי ובכתיב "קשה" (זה הכתיב בדפוס), כמובאה עברית. אבל המילה ואי (בדפוס אי) שבראש המשפט וכן הכתיב קשי שבכתיב-היד מורים שהמשפט ארמי. עוד מובאה הובאה שם, הע' 1, מן הארמית: "היינו דאמרי אינשי תלה ליה קורא לדבר אחר [=חזיר] ואיהו דידיה עבד" (ברכות מג ע"ב).

85. אמנם הוראה זו קרובה להוראת הפועל בלשון התנאים ואולי אף בפסוק "ואתה סָתָם החזון" שבדניאל ח, כו, אך אי-אפשר להתעלם מייחוד ההוראה שחל בא"ב, ואין לכלול את ההוראה החדשה עם "עשה שלא יוכן היטב" (בן-יהודה, עמ' 4234).

שהפועל בהוראה זו נגזר מן השם סתם (משנה) בהוראת 'משנה שלא נתפרש אומרה', הוראה שנתחדשה אף היא בלשון האמוראים ומצויה בשני התלמודים: "והאמ' ר' יוחנן הלכה כסתם משנה" (בבלי תענית יח ע"א, ל); "תמן אמ' חזקיה ר' אבהו בשם ר' לעזר כל מקום ששנה ר' מחלוקת ואחר כך חזר ושנה סתם הל' כסתם" (ירושלמי ערלה סא ע"ד)⁸⁶. אך שלא כמו השם בהוראה זו, המשמש בעברית, הפועל בהוראה זו אינו משמש אלא בא"ב⁸⁷.

מכל מקום

הצירוף מכל מקום נפוץ בספרות התנאים בהוראת 'ככל מקרה' ומקומו כמעט תמיד בסוף המשפט, כגון "שנ' קן קן מכל מקום" (חולין יב, ג); "העושה כלי קבול מכל מקום טמא" (כלים יז, טו); "חולו של מועד מנין ת"ל את חג המצות תשמר מכל מקום" (מכילתא, עמ' 30). בא"ב נתחדשה בו ההוראה 'אחרי כל הדיון עדיין יש קושי', ומקומו בראש המשפט: "מכל מקום תלאן ואחר כך פסק ראשי חוטין שלהן קשיא" (סוכה יא ע"ב, ל); "מכל מקום קשו קראי אהרדי" (יבמות מט ע"ב, ב) (דז)⁸⁸.

4.2.3 חידוש מבנה

לעתים החידוש אינו במילה עצמה או בהוראתה אלא במבנה שהיא נתונה בו.

אתא לידי תקלה

המילה תקלה מצויה בספרות התנאים, כגון "אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי" (ברכות ד, ב); "לפי שבאת לאדן תקלה על ידיה" (סנהדרין ז, ד). במובאות הללו תקלה היא נושא המשפט⁸⁹. בא"ב המילה תקלה נתונה תמיד בתוך הצירוף אתא לידי תקלה ונושא המשפט הוא האדם, כגון "דלמא אתי בהו לידי תקלה" (פסחים לג ע"ב, א); "וניקו ניבעי להו מילתא לכהנים דאתו בה לידי תקלה" (זבחים פה ע"ב, ב)⁹⁰. ההבדל יומחש אם נתרגם את המובאות התנאיות אל הניסוח הארמי-

86. יש להדגיש את התהליך הכפול שאירע בתקופת האמוראים: ראשית נוצרה הוראה חדשה לשם סתם, ושנית נגזר ממנו פועל בהוראה זו. כולטת כאן חיוניות העברית המתפתחת בתקופת האמוראים.

87. לצורך כלילת ערך זה בעברית הובאה אצל בן-יהודה (עמ' 4234) מובאה אחת מן התלמוד (ועוד מובאה אחת מבמדבר רבה, שהוא ספר מאוחר): "אלא מעיקרא סבר לאו שאין בו מעשה לוקין עליו וסתמה והדר סבר אין לוקין עליו וסתמה ומשנה לא זזה ממקומה" (שבועות ד ע"א, ת וסתמא ומ פי וסתמ' ונו). אך לפי יחסי העברית והארמית נראה שגם כאן הפועל בארמית: "מעיקרא סבר X וסתמה" – המשפט כולו בארמית להוציא השיבוך המביע את תוכן הדעה.

88. ראה מ"צ קדרי, תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא, רמת-גן תשנ"א, עמ' 23–24. קדרי עמד על שימוש זה והדגיש שהוא מופיע רק בארמית של התלמוד.

89. גם במשפט "שלא יעשה תקלה לאחור(ונים)[ין]" (פרה ט, ה), שבו תקלה היא המושא, הוראת הפועל היא פקטיטיבית ותקלה היא למעשה הנושא ב"מבנה העומק".

90. תקלה נקריית בא"ב רק פעם אחת מחוץ לצירוף: "במעשר בזמן הזה עסיק' ומשום תקלה" (בכורות סא ע"א, לב / ויט ח פי ת).

בבלי: המשפט "לפי שבאת לאדן תקלה על ידיה" היה מתנסח בסגנון הא"ב "לפי שבא אדם לידי תקלה על ידיה". אך בלשון התנאים הצירוף לידי תקלה איננו⁹¹. נמצא שבא"ב נתחדש המבנה הכרוך במילה תקלה, אף שהמילה עצמה עברית היא⁹².

על כורחך⁹³

הצירוף על כורח+כינוי, הנפוץ בלשון התנאים, קשור לפועל והכינוי שבו מוסב אל נושאו או אל מושאו של הפועל, כגון "מקבלת היא על כורחה" (כתובות ז, י); "מערערים אותה ומשקין אותה על כורחה" (סוטה ג, ג). גם על כורחך, המופיע כמה פעמים במסגרת מסקנה ופונה אל הלומד בגוף שני, קשור לפועל המופיע אף הוא בגוף שני: "על כורחך את' מקיש את האב לבעל" (ספרי במדבר, עמ' 202). בא"ב הביטוי על כורחך אינו קשור לפועל ומשמש משפט עצמאי להבעת מסקנה⁹⁴: "אלא על כרחיך כרב סבירא ליה" (פסחים יז ע"א, א); "אלא אי סבר לה כרב נחמן דאמ' פירי לא עבדי חליפין ומטבע לא קני היכי מתריץ לה על כרחיך מתריץ לה כרב ששת" (בבא מציעא מו ע"ב, סק)⁹⁵.

91. המבנה המתואר כאן בא פעם אחת בעברית של הירושלמי: "אם היה אבר מן החי אפי' משלחולה אסור שלא יבוא לידי תקלה" (דמאי כג ע"ב).
92. כנגד עשרים היקרויותיו של הצירוף בא"ב מצאתי שלוש היקרויות בעברית במיעוט הנוסחאות: (א) "לא שנו אלא פת אבל חיטי לא שמא יבא בהן לידי תקלה ורבי יוחנן אמר אפילו חיטי ואמאי ניהוש דילמא אתי בהן לידי תקלה" (פסחים לג ע"ב, ת / ה ח י) – המשפט "שמא יבא בהן לידי תקלה" חסר בנוסח א ב ג ו, ואולי נגרר מן השאלה שבהמשך ותורגם; (ב) "אמ' רבה שמא יבא בהן לידי תקלה" (שם, ה / י) – ברוב הנוסחאות בארמית "אמר רבא גזרה דלמא אתי בהו לידי תקלה" (א / בגוח ת); (ג) "והיו באין לידי תקלה וקלות ראש [...] ועדיין היו באין לידי תקלה" (סוכה נא ע"ב, גמ) – בשאר הנוסחאות "והיו באין לידי קלות ראש [...] ועדן היו באין לידי קלות ראש" (דעו / ל ת), ובדומה במקבילה "וכשראו בית דין שהן באין לידי קלות ראש" (תוספתא סוכה ד, א).
93. הצירוף מופיע בת"י, ועל עבריותו ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 57: "מתפוצתו בעברית של חז"ל אפשר ללמוד, כי שאול הוא".
94. מבנה זה נמצא בספרות התנאים רק פעם אחת: "וכשהוא או' על כורחך כת' במשנה תורה שדהו" (מכילתא, עמ' 235), אבל על כורחך חסר ברוב הנוסחאות (ראה במהדורה).
95. לפיכך משפט כעין "על כורחך את' מקיש את האב לבעל", שהובא מספרי במדבר, ניסוחו בתלמוד הוא "אלא על כורחך הקישן הכת' הכא נמי על כרחיך הקישן" (יומא טו ע"א, ל). על משפט זה יש להעיר: אף שהביטוי הקישן הכתוב הוא עברי, יש לראות בעל כורחך חלק של הדיון הארמי הסובב (המשך המשפט המובא הוא "התם פיסוק מתנות בעלמא הוא"), והקישן הכתוב הוא ביטוי עברי משובץ (הלקוח מבריייתא כעין זו שבקידושין כב ע"ב: "הקישן הכתוב לשדה אחוזה"). כיוצא בו הקטע הזה: "סוכה נמי לימא קלוש אי קלושה היא ליה חמתה מרובה מצלתה הכא נמי אי קלושה היא לה קורה הניטלת ברוח אלא על כרחיך (צלתה מרובה מחמתה) נעשו כשפורדי' של מתכת הכא נמי על כרחך צלתה מרובה מחמתה" (עירובין ג ע"א, ד); הביטויים "נעשו כשפורדי' של מתכת", "צלתה מרובה מחמתה" לקוחים מדיונים עבריים

בפירוש

הביטוי בפירוש מופיע תמיד בסוף המשפט העיקרי בין בספרות התנאים בין במקורות תנאיים המצוטטים בתלמוד. בספרות התנאים: "שמעתי בפירוש שמוציאין לסורייה" (שביעית ו, ה); "מפני ששמעת סתם ואני שמעתי בפירוש" (ספרי זוטא, עמ' 313); במקורות תנאיים שבתלמוד: "עד שיחזירנו הכת' לכללו בפירוש" (זבחים מט ע"א, ב); "אמור מה ששמעת בפירוש" (סנהדרין נו ע"א, קר). בא"ב הביטוי מופיע תמיד בראש המשפט העיקרי: "אמ' ליה רב מרדכי בפירוש שמיע לי דמר לא סבר לה להא שמעתא דנהרדעי" (ביצה ו ע"א, ל); "אימר דאמ' שמואל לעצמו לאחר מי אמ' בפירוש אמ' שמואל בין לעצמו בין לאחר" (בבא בתרא קנא ע"א, מ). גם בעברית של האמוראים הביטוי נמצא במבנה החדש, אך רק במשפט "בפירוש ריבתה תורה", כגון "אמר רבי אבהו בפירוש ריבתה תורה חייבי כריתות למלקות" (מכות יג ע"ב); "א' רבא בפירוש ריבתה תורה שקר דומה לשוא" (תמורה ג ע"ב, פי). השימוש הרווח והמגוון בא"ב ולעומתו השימוש המוגבל בעברית של האמוראים מראים שהא"ב היא מקור השינוי וממנה פשט אל העברית.

4.2.4 ביטויים שנשתקעו בארמית הבבלית

לאחר שהוכח קיומם של ביטויים עבריים המיוחדים לא"ב אביא שני ביטויים עבריים שעקב שימושם הבלבדי בארמית נתפסו ארמיים לגמרי.
מי יאמר

כבר עמד שמא פרידמן⁹⁶ על ייחוד הביטוי מי יאמר או מי יימר, כגון "מי יאמר דאכלתיה" (פסחים ט ע"א, א מי יימר ו / ח י ת מי ימא ה); "מי יאמר דמתרמי לן" (יומא כב ע"א, אע / ג); "מי יאמר כדקאמריתו" (סנהדרין לב ע"ב, פי); "מי יימר דמזיק" (בבא קמא ל ע"ב, מ). ביטוי זה חורג מדקדוק הא"ב בארבעה דברים⁹⁷: (א) מי במקום מאן; (ב) עתיד נסתר פותח ב"י ולא ב"ל או ב"נ; (ג) ה"ר הסופית לא נשלח; (ד) בכתב-היד רגילה בביטוי זה אם הקריאה א בהברה הראשונה ולא י⁹⁸. לפי זה היה צפוי הביטוי מאן לימא⁹⁹.

פרידמן הציע לראות במי יאמר ביטוי עברי, ואף תמך את דבריו בניקוד על פי העברית שנמצא בקטע גניזה: "מי יאמר דמזבנלילה ניהליה". נראה שהצעה זו נכונה, ולפיה נתיישבו כל הקשיים. אך יש להוסיף ולהדגיש שתי נקודות. ראשית, ביטוי

עצמאיים (סוכה יד ע"ב; משנה סוכה ב, ב) ומשובצים כאן בדיון הארמי, ואינם מפקיעים את על כורחך מן הארמית בדיון הכללי.

96. פרידמן, שיירי כתבי-יד, עמ' 31-32.

97. פרידמן (שם) מנה רק את שלושת הקשיים הראשונים.

98. צורת העתיד הרגילה בארמית כתובה תמיד ב"י - לימא - ולעולם לא ב"א.

99. אף ביטוי זה נפוץ בתלמוד, כגון "ומאן לימא לן דאונן אסור בבמה דלמא שרי בבמה" (זבחים טז ע"א, ב), ולא כאן המקום לעמוד על ההבדל בשימוש בין מי יימר ובין מאן לימא.

עברי זה נפוץ בא"ב אף על פי שכמעט אינו משמש לא בעברית של התנאים¹⁰⁰ ולא בעברית של האמוראים. לאור הדוגמות שהובאו לעיל שוב אין הוא יוצא דופן. שנית, הביטוי נתפס ארמי לא רק בעיני החוקרים אלא אף בעיני המעתיקים, משום שהוא אינו שכיח במקורות העבריים העצמאיים, רכיביו דומים לרכיבים המצויים בא"ב (בהוראה אחרת מי רגיל בא"ב; השורש אמ"ר רווח) והוא נפוץ בארמית. זו הסיבה שכתבו נשתנה לכתוב הארמי מי יימר עד שבדפוסים לא נשאר זכר לכתוב העברי המקורי מי יאמר.

אימור

הביטוי אימור או אימר נפוץ בא"ב להבעת ספק¹⁰¹. למשל: "אימור דאמ' ר' יוסי בחמרא בשכרא מי אמ' (מועד קטן יב ע"א, ב); "אבל איניש דרגיל הנפיק ועייל לא אימור איניש אחרינא הוא דאפקיד" (כתובות פה ע"ב, לפ); "אמר ליה רבנן לר' אמי האי ישראל משומד הוא דקא חזו ליה דקא אכיל נבלות אמ' להו אימור לתיאבון הוא דאכיל" (גטין מז ע"א, רס); "מעיקרא נמי אימר לא טבילי וספק וספק הוא" (עבודה זרה מא ע"ב, ני).

ביטוי זה, בין שהוא עתיד מדבר בין שהוא ציווי לנוכח, מוקשה בשתיים: (א) בהברה האחרונה יש ו, ואילו בארמית צפוי פתח¹⁰²; (ב) הדר לא נשלה. ואכן, בא"ב הצורה הרגילה היא אימא, והביטוי אימור (או אימר) מתייחד בהוראתו רק להבעת ספק. ההבחנה בין אימור לאימא בולטת כשהם מופיעים במשפט אחד: "פירי נמי אימר לא נתקנו לא תימ' ספק נתקנו אלא אימא ספק נדמעו ספק לא נדמעו" (עירובין לו ע"א, ח); "ואיבעית אימא ספיק וספיק הוא ומעיקרא אימור דלא טבילי" (פסחים ט ע"א, ה).

במובאות האלה מודגשת הוראתו המיוחדת של המונח:

אמ' רבא אימר מבעוד יום נפרצה א"ל אביי לא נימ' מר אימור אלא ודאי מבעוד יום נפרצה (עירובין צג ע"ב, ח).
אי משום הא לא תסייען אימ' ישראל משומד הוה ופלח לה לרצון רב אשי אמ' לא תימא אימר אלא אימא ודאי ישראל משומד הוה ופלח לה לרצון (עבודה זרה נד ע"א, סז).

100. בספרות התנאים הביטוי נמצא פעם אחת בשימוש דומה: "משל למה הדבר דומה לאחד שהיה מקלל למלך והיה המלך עובר א' לו שתוק שמא ישמע המלך א' להן מי יאמר לכם שלא היתה כוונתו (ת)י אלא להשמיעו" (ספרי במדבר, עמ' 85; ניסוח המשפט נראה לקוי מעט).

101. ראה אפשטיין, א"ב, עמ' 63-64.

102. למשל באמ"ק אָמַר (כגון דניאל ב, ד), בסורית אָמַר. באשר לצורות בחולם בא"ג פסברג (דקדוק, עמ' 181) מפקפק אם השפעת העברית גרמה. מכל מקום יש להוכיח זאת מן הא"ב עצמה, שבשימוש הרגיל נוהגת בה אימא.

הופעת ייחודי צורה אלו דווקא בשימוש מסוים תמוהה היא. נראה אפוא שאימור אינו אלא אָמַר, ביטוי עברי שנוצר בא"ב לשימוש מוגדר. בגלל היעדרו מן העברית העצמאית ושימוש הנפוץ בא"ב נתפס אף הוא ארמי, בדיוק כמו רעהו מי יאמר. יש להדגיש את הדמיון הרב שבין המונחים: שניהם ביטויים עבריים הנפוצים רק בא"ב ושניהם מציינים ספק. קרבתם ניכרת בכואם יחד, כגון "התם ודאי איכא שבועת שוא אבל הכא מי יימר דאיכא שבועת שוא אימר תרויהו בהדי הדדי אגבהוה" (בבא מציעא ב ע"ב, מ).

ביטוי זה נעדר מן המקורות התנאיים ואינו משמש אלא בא"ב, והרי זו עוד דוגמה לחידוש עברי שנתחדש בא"ב.

שתי נקודות זקוקות להבהרה:

א. היחס בין אימור לאימר: נראה שהצורה המקורית היא אימור, ורק תפיסתה כארמית גרמה לשינוי הכתיב לאימר (כמו המעבר מי יאמר < מי יימר). מקוריותה של אימור ניכרת במסורת בני תימן, הקוראים תמיד אימור גם כשהצורה בדפוסים שלפניהם היא אימר¹⁰³, אף על פי שהסכיבה הארמית יש בה כדי להביא לקריאת אימר דווקא, ואף על פי שבדפוס התלמוד, שמהם בני תימן קוראים את התלמוד היום, נפוצה יותר אימר (168x) ופחות אימור (87x). נראה שההקפדה על אימור משמרת קו קדום¹⁰⁴.

ב. הכתיב ב"י אחרי ה"א, שלא ככתיב הרגיל בעברית אמור (אָמַר): הבדל הכתיב שבין אמור הרגיל לאימור הנידון כאן משקף הבדל בין חטף-סגול לציירי¹⁰⁵. לפי הכתיב הרגיל בתלמוד העברית היא אָמַר. הציירי אופייני דווקא לצורה הארמית אִימַא, והצורה אִימור, לפי בוחן זה, נראית אף היא ארמית. ואולם לאמתו של דבר ההבדל אינו בין העברית לארמית אלא בין מסורת הניקוד הטברני למסורת הניקוד הבבלי: לפי מסורת טבריה יש חטף-סגול בשתי הלשונות, כגון בעברית "אָמַר" (בראשית מה, יז) ובארמית "אִימַר" (דניאל ב, ד); לפי מסורת בבל יש צירי

103. ראה מורג, ארמית, עמ' 71.

104. גם בכתב-יד תימניים ואחרים שולטת הצורה אימור בלבד. למשל: בכ"י א לפסחים אימור מופיעה שתיס-עשרה פעמים ואין אימר; בכ"י לפ לכתובות אימור מופיעה שבע פעמים ואין אימר. הצורה אימור שולטת לבדה גם בכתב-יד ב ה לפסחים, דעו לסוכה ועוד.

105. הנחה זו מתבססת על הרושם הכללי מן התלמוד ועל תיאור הכתיב של כ"י א לפסחים (ראה ברויאר, העברית, עמ' 50-58); אין בידינו תיאור כולל של הכתיב הנוהג בכתב-יד אחרים של התלמוד. ועיין ישראל ייבין, "כתיבה של חיבת 'אלא'", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 254-258; ממאמר זה עולה שרק בכתב-יד בבליים, שלפי מסורתם אִלַּא הגויה ב"א צרויה, מצוי הכתיב אילא. המחשה של האמור כאן אפשר למצוא במסורת הקריאה של תימן לפי ניקודו של עמר, כגון "אָמור לנו שנים ושלושה דברים" (פסחים קיח ע"ב; אָמור = אָמור) כנגד "אִימור הוה אִימור לא הוה" (פסחים ט ע"א).

בשתי הלשונות, כגון בעברית "אַמֶר"¹⁰⁶ ובארמית "אַיֶמר" (ת"א, בראשית מה, יז). בשל התגברות כוחה של מסורת טבריה חל בעברית של התלמוד המעבר אַימור < אַמור¹⁰⁷; בארמית לא פעלה השפעת מסורת טבריה ולכן נתקיימה הצורה אַימא¹⁰⁸. הביטוי אימור שנידון כאן ניצל מן השינוי אַימור < אַמור בזכות שיקועו בארמית (הוא הדבר שגרם גם לשינוי אימור < אימר), ורק הוא משמר את הצורה הבבלית המקורית.

5. היערכות היסוד העברי בארמית הבבלית

קיום רכיב עברי בא"ב יוצר תחרות בין היסוד העברי הנשאל ובין היסוד הארמי הקיים. אמנם לעתים אין למילה העברית מתחרה ארמית מקורית, כגון במונחי הלכה מובהקים, שנוצרו בעברית ומטבע הדברים אין להם מקבילה ארמית. אך פעמים רבות כנגד המילה העברית הנשאלת יש מילה ארמית ותיקה בעלת הוראה זהה, ואז נוצר זוג מילים מקבילות, אחת עברית ואחת ארמית. זוג כזה נוצר גם כשהמילה העברית נשאלה לארמית בשתי דרכי תצורה, אחת עברית ואחת ארמית. במקרים אלו יש לבדוק איך נערכות שתי המילים המקבילות.

5.1 המילה העברית שולטת לבדה

לעתים קרובות המילה הארמית המקורית נעלמת לגמרי או נדחקת להקשרים נדירים וארכאיים¹⁰⁹. במקרים אלו קשה לדעת בוודאות איזו מילה ארמית הייתה נוהגת לולא השפעת העברית, אך נוכל לשערה בעזרת ניבים ארמיים אחרים.

106. ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 482.
107. ראה שם על מקורות בבליים צעירים. המעבר מומחש במחיקה ממשית של ה"י בספרא מח ע"א, כ"י וטיקן 66: "אַ(י)כלו" (2x); ראה ייבין, שם.
108. זו דוגמה להשתקפות מסורת הניקוד הבבלי בכתובי של התלמוד הבבלי. על כעייית הקשר בין שני מקורות בבליים אלו, שבדרך כלל אינו ניכר לעין, ראה למשל ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 35; משה בר-אשר, "נשכחות בלשון התנאים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת משה בר-אשר, אהרן דותן, דוד טנא וגד בן-עמי צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 101, הע' 102. נראה לי שבשיטה הנקוטה כאן יש מפתח להבהרת פרטים רבים מסוג זה. כל האמור כאן מכוון, כמובן, לפועלי פ"א בכלל ולא דווקא לשורש אמ"ר. למשל, בכתוב צורת הציווי לנוכח של השורש אכ"ל יש בתלמוד הבבלי בין אַכול בעברית ובין אַיכול בארמית, כגון "אחר כל אכילתך אכול מלח" (ברכות מ ע"א, פי) לעומת "אשר () לו כרעים איכול אמ' רחמ' דאית ליה איכול דלית ליה לא תיכול" (חולין סו ע"א, מט), אבל לפי מסורת הניקוד הבבלי גם בעברית אַכול (ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 482).
109. הכוונה להקשרים שארמית לא בבליית נוהגת בהם בתלמוד; ראה למשל אפשטיין, א"ב, עמ' 16.

אָבֵל

בא"ב נוהגת רק המילה העברית אבל, כגון "והני מלי דקביעי וקא אכלי ואתו אבל אתחולי לא" (פסחים קה ע"א, א); "לא אמרן אלא במערכה אבל מדנחה לית לן בה" (פסחים קיא ע"א, א). בניבים אחרים נוהגת ברם הארמית: "תנד חיותא מן תחתוהי וצפריא מן ענפוהי ברם עקר שרשוהי בארעא שבקו" (דניאל ד, יא-יב); "הדא דתימר באילין דלית אורחתהון מתחמיא ביממא ברם באילין דאורחתהון מתחמיא ביממא לא משערין בהון" (ירושלמי ברכות ב ע"ב). הפסוק "לא כי צחקת" (בראשית יח, טו) מתורגם "לא ברם חייכת" (ת"א), "לא ברם גחכתי" (פשי); "אך בזאת נאות לכם" (בראשית לד, טו) מתורגם "ברם בדא נטפס לכון" (ת"א), "ברם בהדא נתתפס לכון" (פשי).

במקור אחד שתי המילים הללו אף מוקבלות זו לזו: "אבל אשמים אנחנו" – רבי אבא בר כהנא אמר לשון דרומי הוא, אבל – ברם" (בראשית רבה, עמ' 1130)¹¹⁰. מסתבר אפוא שברם היא המילה שהייתה משמשת בא"ב אילולא שאילת אבל. בארמית של התלמוד המילה ברם באה במקום אחד¹¹¹:

אתו לקמיה דר' בנאה [...] חזא דכת' אבכא דאבולא כל דיין דמתקרי לדין לא שמיה דיין אמ' [...] כתבו הכי ברם סבא דיהודאי כך אמ' כל דיין דמתקרי לדין ויגבון מיניה ממון בדין לא שמיה דיין חזא תוב דהוה כת' בריש כל מותא אנא דם [...] [כתבו ברם סבא דיהודאי כך אמ' בריש כל מרעין אנא דם] (בבא בתרא נח ע"א-ע"ב, מ).

דווקא משפטים אלו מצוטטים בשם נכרים. נראה לי שיש כאן עדות להבדל בין הארמית היהודית, שבה שימשה רק אבל העברית, ובין הארמית הנכרית, שבה שימשה ברם כצפוי בארמית לא יהודית. תח"ל

שאני שמואל הקטן דהא אתחיל בה (ברכות כט ע"א, ד).
והני מלי דקביעי וקא אכלי ואתו אבל אתחולי לא (פסחים קה ע"א, א).
ומיניי הוו מתחלי ברישא (סנהדרין לו ע"א, פי).
אתחולי בפורענותא לא מתחלינן (בבא בתרא יד ע"ב, מ).

השורש הארמי המקורי הוא שר"י, כגון "בגדול החל" (בראשית מד, יב) – "ברבא שרי" (ת"א), "מן רבא שרי" (פשי); "שרי קרי קרית שמע" (ירושלמי ברכות יד ע"ב). בתלמוד שר"י 'התחיל' מופיע רק פעמיים: (א) "ר"א הגדול אומר מיום שחרב

110. ראה קוטשר, מחקרים, עמ' רו. קוטשר הביא את המובאה הזאת והוסיף: "הרי שבאחד הניבים הא"י קיימת היתה 'אבל' (העברית?) ומשמשת היתה במקום (ליד?) 'ברם' הארמית (שרידיים עבריים מצויים בעיקר בא. נ. ואכמ"ל)". כוונתו, כנראה, שאבל העברית משמשת כאן בתוך הארמית, כעין השרידיים העבריים המצויים בא"ע (ניב דרומי). אם כן, לפנינו תופעה זהה בא"ב.

111. המילה מופיעה עוד בתלמוד אך בעברית; ראה להלן, סעיף 6.3.

בית המקדש שרו חכימיא למהוי כספריא" (סוטה מט ע"א) – זו ארמית לא בבליית בתוך ברייתא¹¹²; (ב) "רב אשכחיה רב הונא דקדיש אשיכרא אמר ליה שרי אבא למיקני איסתירי משיכרא" (פסחים קז ע"א, ת / ו אתחיל א ב ט התחיל ג ד ח י)¹¹³. נמצא שהשורש הארמי המקורי כמעט אינו נוהג בא"ב.

מצה

משום חיובא דמצה מודה (פסחים צט ע"ב, א).
 נוכול איניש מצה ומרור בהדי הדדי (פסחים קטו ע"א, א).
 מתקיף לה רב אשי וליחזי פסח היכי עביד מצה היכי אכיל (ערכין יא ע"ב, דע).
 המילה הארמית המקורית היא פטיר, כגון "ומצות אפה" (בראשית יט, ג) – "ופטיר אפא להון" (ת"א), "ופטירא אפא להון" (פשי), אך אין היא מצויה בתלמוד.
 לעולם

אסרה רבא בר בהילאי לההוא ריפתא דתנורא למיכלה במלחא לעולם (פסחים ל ע"א, א / ב ג ה ח י ת לעלם ו).

אנשים זימנין דמיגלי רישיהו וזימ' דמיכסו אבל נשים לעולם מיכסו וקטנים לעולם מיגלו (נדרים ל ע"ב, וי).
 לעולם לא תיפוך (פסחים כא ע"א, א)¹¹⁴.

המקבילה הארמית המקורית היא לעלם, כגון "יאמינו לעולם" (שמות יט, ט) – "יהימנון לעלם" (ת"א). אבל בא"ב נוהגת תמיד לעולם. לעלם מופיעה בארמית שבתלמוד פעמיים, אך בשני המקרים הארמית ארכאית – פעם בשטר ופעם באיגרת עתיקה: "דאתקין רב בגיטא איך דפלניא בר פלניא פטר ותריך ית פלניא אינתתיה דהות אינתתיה מן קדמת דנא מן יומא דנן ולעלם" (גטין פה ע"ב, רס / דח ומ ח ת); "וטול איגרא חדא וכתוב לאחנא דרומאה עילאה ודרומאה תחתאה שלמכון יסגא לעלם" (סנהדרין יא ע"ב, פי / ת)¹¹⁵. בא"ב הסטנדרטית נוהגת אפוא רק לעולם.

112. הברייתא חדרה גם לנוסח המשנה (סוטה ט, טו).

113. אמנם התייעוד אינו מרשים, אך עצם הופעת הלשון הנדירה מוכיחה שהיא מקורית, שהרי לא סביר שמילה רגילה תשונה לנדירה. גם הנוסח התחיל מלמד שחלו כאן ידיים. כיוון שכאן מדובר בשני הדורות הראשונים של האמוראים, אפשר לשער שבתקופה זו טרם השתלטה אתחיל (ברוח דברי וייסברג, הלשון הארמית). בשני מקרים שר"י אינו בהוראת 'התחיל': (א) כביטוי שרא תיגרא: "הוה שרינא תיגרא דגברא ברישא" (יבמות ק ע"א, גא); "שרי ליה תגריה דלא נישוויך כשאר עם הארץ" (קידושין ע ע"ב); (ב) במשמעות 'בצע': "מהיכא בעית למישרא המוציא" (סנהדרין קב ע"ב); "כי מטא למשרי אמר ליה לרבי זירא לישרי לן מר אמר ליה לא סבר לה מר [...] בעל הבית בוצע" (ברכות מו ע"א). בשימוש זה השורש קשור כנראה לשירותא 'סעודה': "רבי זירא הוה בצע אכולא שירותא" (ברכות לט ע"ב).

114. הובאו כאן דוגמות לשתי הוראות הצירוף בא"ב – (א) 'לתמיד'; (ב) מונח דחייה במשא ומתן.

115. ועוד פעמיים שם באותו הקשר. לעלם נמצאת גם במשפט אחר בכמה כתב-יד, ולפי ההתאמה ביניהם והישנות המילה בשני מקומות נראה שיש בה ממש (גם כאן בקשר למעשה בית דין,

5.2 הבחנה בין היסוד העברי ליסוד הארמי

לעתים היסוד הארמי הוותיק אינו נעלם אלא נערך כנגד היסוד העברי החדש ונוצרת הבחנה ביניהם. סוגי ההיערכות הם שניים: (1) היערכות בין סוגים ספרותיים; (2) היערכות סמנטית ותפקודית.

5.2.1 הבחנה בין סוגים ספרותיים

בחקר לשונות היהודים ידוע כי השאילות מן העברית מרובות בהלכה ומועטות בסיפור¹¹⁶. זה המצב גם בא"ב. אין מדובר כאן במושגים הלכתיים הקיימים רק בעברית, שריבויים בהלכה נובע מעצם נושא הדיון, אלא במילים שיש כנגדן מילים ארמיות בהוראה וזה, ורק נושא הדיון הוא הקובע את בחירת המונח – בהלכה המונח העברי, בסיפור המונח הארמי.

כזית/כזיתא

בהלכה המונח העברי משמש תמיד, כגון "הני מילי דאית ביה כזית" (ביצה טז ע"א, ל). אבל בסיפור הצירוף הארמי נוהג: "והאמ' רב משום ר' חייא כי זיתא פסחא והלילא פקע באגרא" (פסחים פה ע"ב, א ב כי זיתא הו כזיתא ח ת); "ההוא כזיתא תרבא דנפל בדיקולא דבשרא [...] ההוא פלגא דזיתא דתרבא דנפל בדיקולא דבשרא סבר מר בר רב אשי לשעוריה בתלתין פלגי דזיתא" (חולין צח ע"א, ת / וכב ח מט).

יום הכיפורים / יומא דכיפורי

הצירוף העברי נוהג תמיד בהלכה, כגון "הכא תוספתה דיום הכפורים דאורייתא היא" (שבת קמח ע"ב, ח). המונח הארמי המקביל מופיע כמעט תמיד בסיפור, כגון "מר בריה דרבינא כולה שתא יתיב תעניתא לבר מעצרתא ופוריא ומעלי יומא דכפורי" (פסחים סח ע"ב, א); "כי מטא מעלי יומא דכפורי אמ' איזיל ואפייסיה" (עירובין נד ע"א, ד), ופעם אחת בהקשר של חכמה: "האי מאן דבעי נידע אי מסיק שתא ואילא ניתי בהלין עשרה יומי דבין ריש שתא ליומא דכיפורי" (כריתות ה ע"ב, דעג)¹¹⁷.

וכנראה הוא הגורם: "אנא נהרדעי אנא וסבירא לי דשומא הדר לעלם והילכתא שומא הדר לעלם" (בבא מציעא טז ע"ב, פי / סק לעולם ויד וטו ח מ ת; בדומה בבא מציעא לה ע"א, פי לעולם, לעלם סק לעלם, לעולם וטו לעולם מ ת / ח). בשני מקומות אחרים נראה שהיא טעות: "אסרה רבה בר אהילאי למיכלה לריפתיה לעלם" (פסחים ל ע"א, ו לעולם אבגה חית); "לעלם בליטרא בשר" (כתובות סז ע"ב, ח; בנוסח ויג לפ ת המילה חסרה).

116. על הבחנה בין סוגים ספרותיים לפי שכיחות היסודות העבריים ראה למשל אבישור, יסודות, עמ' 14 ועמ' 22–34; תמר אלכסנדר, "המזל והשכל בפתגמים ספרדיים יהודיים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 45, 51; בלאו, כיוונים, עמ' 191; שיטרית, עיון, עמ' 171.

117. בהלכה פעמיים: "כס פילפלי ביומא דכפורי פטור כס זנגבילא ביומא דכפורי פטור" (יומא פא ע"ב, ג, ובדומה ברכות לו ע"ב); "בנעילה דיומא דכיפורי מאי אמ' (סוטה מ ע"א, דעה). מעניין ששתי ההיקרויות בהלכה אינן במשא ומתן אלא בפסיקת הלכה, ונראה לי שלפסיקת הלכה יש סגנון מיוחד.

נשיא/נשיאה

נשיא משמש בהלכה, כגון "כגון דמית נשיא" (פסחים ע"ב, א), ואילו נשיאה משמש לצד השם הפרטי, כגון ר' יהודה נשיאה, ובסיפור: "אמי ?ור?דינאה חזי בוכרי דבי נשיאה הוה" (ביצה כז ע"א, נ); "רבי מני בריה הוו מצערו ליה דבי נשיאה" (תענית כג ע"ב, ל). והשווה אל "אמ' רב חסדא וכן לנשיא מותיבי [...]. מאי לאו אפלו נשיא לא לבר מנשיא נשיאה שכיב אמ' ליה רב חסדא לרב חנן בר פפא" (מועד קטן כב ע"ב, ב).

עצרת/עצרתא

בהלכה – "הא תינח עצרת וראש השנה יום הכפורים היכי עביד" (עירובין מ ע"ב, ד); "בשלמא בפסח לא קרביה אימא מחוסר זמן אבל עצרת לבתר הכי הוא דהוה" (ראש השנה ו ע"א, אע). אבל בסיפור ובחכמה – "בר נתן אסיא אתא מכירים לפום בדיתא ביום שני דעצרתא" (פסחים נב ע"א, א); "כולהו שקייני מעלו מדבחה ועד עצרתא" (שבת קמז ע"ב, וח).

היערכות זו יוצרת הבחנה בין שני טיפוסים של הא"ב: טיפוס ההלכה מכאן, טיפוס הסיפור והחכמה מכאן¹¹⁸. דומה שהבחנה זו אינה יכולה להתגלות אלא בזכות הרכיב העברי. חשוב גם לציין מסקנת אגב העולה כאן, שסגנון החכמה קרוב לסגנון הסיפור. גם מסקנה זו מתבררת רק בעזרת הרכיב העברי.

5.2.2 הבחנות סמנטיות ותפקודיות¹¹⁹

למילה העברית הוראה מצומצמת

ההבחנה בין המילים המקבילות עשויה להיווצר מאיליה מתוך ייחוד הוראה שיש למילה העברית עוד לפני בואה אל הא"ב. לעתים כבר בעברית שימשו שתי מילים, אחת בהוראה מיוחדת ואחת בהוראה כללית, וכאשר נשאלה אחת מהן לא"ב נתקבל בה זוג מקביל, כמתואר בתרשים זה:

הוראה כללית	הוראה מיוחדת	
ע2	ע1	עברית
א	ע1	א"ב

ההבחנה שבין ע1 ובין א מקבילה להבחנה שבין ע1 ובין ע2:

עברית וכן/וכך, ארמית וכן/והכי

בלשון חז"ל נתלכדו רכיבי הביטוי וכן להוראה חדשה, 'וגם, כמו כן, כיוצא

118. מקרה ממחיש: "לא קשיא הא ביום ראשון הא ביום שני כדאמ' להו ר' יהושע בן לוי לבניה יומא קמא לא תילוש בחלבא מכאן ואילך לישו בחלבא" (פסחים לו ע"א, א / בגהוחית), שבו נוקטים יום ראשון בתירוץ ויומא קמא בדיבור.

119. עיין בראשון, אלג'יריה, עמ' 166, הע' 175א; וויינרייך, העברית האשכנזית, עמ' 66.

בדבר¹²⁰: "נותן פיאה לאילו לעצמן ולאילו לעצמן וכן בא(י)פונים וכן בכרם" (פאה ג, ג); "אם רוב מן הגמלים מותר אם רוב מין הרחלים אסור מחצה למחצה אסור וכן הפשתן והקנבס שטרפן זה בזה" (כלאים ט, א). מתוך כך נוצר הבדל בין וכן למקבילו וכן, המשמש בשימוש הכללי של כינוי הרמז ושומר על תפקידם הנפרד של רכיביו, ו+כך: "וכך היה או' אנה השם" (יומא ג, ח); "ונתן לתוך הכף הגדול לפי גודלו והקטן לפי קטנו וכך היתה מידתן" (יומא ה, א)¹²¹.

הביטוי וכן חדר לא"ב ושומר שם על תפקידו: "א' רב יהוד' א' שמואל [...] וכן אורי ליה ר' אלעזר לר' פדת בריה" (ברכות יא ע"ב, פי); "דאמר ר' שמעון בן לקיש וכן תנא דבי ר' יוסי" (ברכות יט ע"א, ד); "והלכתא מישב שייב וכן ביעי וכן מזרק" (פסחים עד ע"ב, א). בשימוש הכללי הביטוי הארמי והכי משמש כנגדו: "והכי קתני זמן קריאת שמע דשכיבה אימת" (ברכות ב ע"א); "הואיל והכי הוה איזיל ואפייסיה לרבי יהושע" (ברכות כח ע"א). נמצא שההבחנה שבא"ב משמרת את ההבחנה שבלשון חז"ל, לפי התרשים שסורטט לעיל:

	הוראה מיוחדת	הוראה כללית
עברית	וכן	וכך
א"ב	וכן	והכי

עברית מעתה/מעכשיו, ארמית מעתה/מהשתא

בלשון התנאים הביטוי מעתה משמש בשני שימושים: (א) במבנה של שאלה המתעוררת בעקבות היגד קודם, בהוראת 'אם כן', כגון "אין כן זבים מעתה" (זבים ב, ב); "למה אני למד תורה מעתה" (תוספתא סוטה ז, יב); "וכי מה למדנו לרוצח מעתה" (מכילתא, עמ' 293); (ב) בשימוש כללי, כגון "לא בוך כל הלילה אין מברך מעתה" (תוספתא ברכות ה, לא). לעומתו מעכשיו משמש רק בשימוש כללי, כגון "אם מעכשיו אתה נותן לי הרי היא לך באלף זוז" (בבא מציעא ה, ב).

הביטוי מעתה נשאל לא"ב והוא נוהג בה רק בניסוח שאלה המתעוררת בעקבות היגד קודם (תמיד במסגרת הביטוי אלא מעתה): "אלא מעתה לא ליתהני ליה צורת פתח" (עירובין ב ע"ב, ד); "אלא מעתה תיטמי משום גולל" (סוכה כד ע"א, דעז)¹²². לעומתו מקבילו הארמי המקורי מהשתא משמש בשימוש הכללי: "סימנא לית לי בגויה מהשתא הוא דמיאש" (בבא מציעא כא ע"ב).

120. "וכן כחוכר בא בראש משפט שיש לו צד שווה או דומה למשפט הקודם" – דברי משה אור (תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 165). לדיון מפורט ראה הנ"ל, "על 'וכן' במשנה", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 51-65.

121. כפי שניכר מן הדוגמות שהוכאו, וכך מצביע גם קדימה וגם אחורה, וכיוצא בו והכי שלהלן.

122. גם המבנה השתנה: בספרות התנאים מעתה מופיע בסוף המשפט ובא"ב בראשו, אך דבר זה חורג מן הדיון כאן. יש להעיר שגם בירושלמי מעתה משמש בארמית: "ר' יודה עבד זתים

במקרה זה ההבחנה בין הביטוי העברי לביטוי הארמי היא מורשת ההבחנה החלקית שנהגה בעברית:

בשימוש כללי	בשאלה	
מעטה/מעכשיו	מעטה	עברית
מהשתא	מעטה	א"ב

עברית רביעית/רביע, רובע, ארמית רביעית/רבעא

המילה רביעית משמשת בלשון חז"ל רק בהוראת 'רבע הלוג', כגון "עד שישתה רביעית יין" (נזיר ו, א); בהוראה הכללית משמשות המילים רובע ורביע: "פחת רובע לסאה או הותיר רובע לסאה היגיעו" (בבא בתרא ז, ב); "הלוקח מן הסיקריקון נותן לבעלים רביע" (גטין ה, ו). ההבחנה בולטת בדוגמה זו: "כוס של ברכה צריך שיהא בו רובע רביעית כדי שימזגנו ויעמוד על רביעית" (שבת עו ע"ב)¹²³. רביעית עברה לא"ב בהוראתה שבלשון חז"ל: "מטמאין באהל והוא דאיכא רביעית" (חולין פז ע"ב, וכא), אבל בשימוש הכללי משמשת רבעא: "ריבעא דיומא קרינן ומפטרי" (תענית יב ע"ב, ולד); "תלתא רבעי מיל" (שבת לד ע"ב, ח). אך כאן אירע עוד דבר: המילה העברית באותה הוראה משמשת בא"ב גם בצורה ארמית, רביעיתא או רביעיתא¹²⁴; הצורה העברית משמשת רק בהלכה והצורה הארמית – רק בסיפור ובחכמה: "אמ' ליה רב יוסף לשמעיה עייל לי רביעיתא דמיא" (ברכות כה ע"ב, ד); "אתקין רב יעקב מנהר פקוד נטלא בת רביעיתא" (חולין קז ע"א, מט); "לייתי רביעיתא דחלבא דעיזא חיוורת" (גטין סט ע"א, רס)¹²⁵. בא"ב נתקבלו אפוא שלוש צורות, המשמשות בהבחנה כפולה – בין המילה

כקרקע ורבנין לא עבדין זתים כקרקע מעתה אין יסבור ר' כר' ליעזר דר' ליעזר אמ' המעשרות שלהן" (דמאי כה ע"ג); "והתנינן עשה שני ראשיה לצד אחד מעתה עד יחות ויסוק והתני ר' יהודה או' עד שישלש מעתה עד יחות ויסוק ויחות" (כלאים לב ע"ד). לפי זה יש לכלול את מעתה במילון לא"ג, אך במילונים המצויים לא"ג אין הוא מופיע (השווה לעיל, הע' 23).
 123. וראה רש"י: "רובע של רביעית הלוג [...] יש טועים בשמועה זו לומר [רובע] רביעית רובע הלוג ויעמוד על רביעית על לוג שהוא רביעית הקב וטעות הוא בידם".
 124. לא כאן המקום לדון ביחס שבין רביעיתא לרביעיתא. אציין רק שלפי הניקוד המצוי בת"א רביעיתא (וכן תליתיתא, חמישיתא, שתייתא וכו'; ראה Gustaf Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905, עמ' 131–132) אפשר שאלו שני כתיבים המכוונים לקריאה אחת. וברומה יש לבאר את חילוף הנוסח שביעיתא/שביעיתא: "מאי טעמא דשביעיתא" (סנהדרין לט ע"א, צ דשביעית' ח).
 125. במקרה אחד מצאתי את הצורה הארמית בהלכה לפי כתב-יד אחד: "רב אמי ורב אסי דאמרי תרויהו עד רביעיתא" (ברכות יד ע"א, סא), אבל לפי שאר הנוסחאות אף זה סיפור: "רבי אמי ורבי אסי טעמי עד שיעור רביעיתא" (ת / ד פי). נראה לי שיש לדחות את נוסח סא, וזו דוגמה למקרה שבו ההבחנה בין הסגנונות עשויה לסייע בהכרעה בין נוסחאות.

העברית למילה הארמית (רביעית/רבעא) יש הבחנת משמעות, ובין הצורה העברית לצורה הארמית של רביעית יש הבחנת סגנון:

לשון חז"ל	'רבע הלוג'		הוראה כללית
	רביעית	רובע/רביע	
א"ב	הלכה	סיפור	רבעא
	רביעית	רביעית/רביעתא	

במקרים שהובאו לעיל היה זוג מילים עוד בעברית, וכניסת אחד מבני הזוג לא"ב יצרה בה זוג מקביל. לעתים מילה עברית אחת מרובת הוראות נשאלה לא"ב רק באחת מהוראותיה. במקרים כאלה רק בא"ב נוצרה הבחנה בין זוג מקבילות – המילה העברית בהוראה המיוחדת והמילה הארמית בהוראה הכללית.

מה הוא / מאי הוא

בלשון חז"ל הצירוף מה הוא משמש בהוראת 'מה דינו', כגון "עיר שיש בה עבודה זרה חוצה לה מותר [...] מה הוא לילך לשם" (עבודה זרה א, ד). המילים מה + הוא משמשות גם בשימושן הרגיל (שלא כצירוף): "מה הוא מחזיר לו מעות" (בבא בתרא ז, ב). הצירוף נשאל לא"ב בהוראתו המיוחדת: "בני בירב דדירי בבאגא מהוא למיתא חשכא וקדמא לבירב" (פסחים ח ע"ב, א); "מהו למעבר ומיתא לקמי רבנן ומשאל שמעתא" (יומא עז ע"ב, ג), אך בשימוש הכללי ממשיך לשמש הצירוף הארמי המקביל (מאי הוא, מאי היא וכו'): "מאי הוא ושלשה" (יבמות צח ע"ב, גא); "והמזלזל בנטילת ידים מאי היא" (ברכות יט ע"א, פי)¹²⁶.

יש נטייה לייחד את המילה העברית למונחי הלכה וקדושה ולהניח את המילה הארמית לשימוש הכללי¹²⁷:

גדול, קטן / רב, זוטר

גדול משמש בא"ב רק בהוראת 'מבוגר, מי שיצא מגיל הילדות' (תואר מועצם במשמעות ההלכתית), וקטן הוא היפוכו: "השתא גדול פטור קטן מיבעיא" (חגיגה ו ע"א, ג); "אי למיפסל קטן נמי מיפסל פסיל אי לאכולי גדול נמי לא מאכיל" (יבמות סח ע"א). בשימוש הכללי משמשים המונחים הארמיים המקוריים רב כנגד זוטר או זוטא: "שביק פיתחא רבה ועייל בפיתחא זוטא" (עירובין י ע"ב, ד); "ההוא בי כנשתא זוטר הוה" (מגילה כו ע"א, ב)¹²⁸.

126. על קפיאת הביטוי בלשון התלמוד (תמיד מה הוא; אין מה אני, מה היא וכו', כבלשון התנאים) ראה ברויאר, העברית, עמ' 270. דוגמה מא"ב: "אנן מהו למעבד הכי" (כתובות יז ע"א, ויג ח / ויב ח). נראה שקפיאה זו הקלה את קליטת הביטוי בא"ב.

127. השווה למשל אל סאסאקי, יידיש, עמ' 140.

128. ייחוד הוראה זה בארמית אינו מושפע מן התפוצה בעברית, שכן בעברית המילה נפוצה בעיקר בהוראה הכללית: "תורמים בצל קטן שלם אבל לא חצי בצל גדול" (תרומות ב, ה). נתונים

במקרים כאלה נוצרה בא"ב מערכת הבחנות דקה יותר בזכות אוצר המילים שנוסף לה מן העברית. בדומה המילה העברית שם משמשת רק בהוראת 'שם ה': "מי איכא דידע מהוא למכתב שם אחספא" (סוכה נג ע"א, דעז), ולעומתה שמא הארמית משמשת בהוראת חול: "שמא בשמא מיחלף אתרא באתרא לא מיחלף" (גטין יא ע"א, וכז). המילה העברית כוונה הוראתה 'כוונת הלב': "דאזיל בתר כוונה" (פסחים כה ע"ב, א); "אטו באסון תליא מ[י]לתא בכוונה תליא מ[י]לתא" (בבא קמא מב ע"א, מ), ובהוראה הכללית 'יישור' משמשת המילה הארמית: "אמר רבי זירא כמה מכוונן שמעתתא דסבי [...] מתקיף לה רב יוסף ומאי כוונתא" (בבא בתרא קמט ע"ב, ת / ח מ סק פי)¹²⁹.

נראה שכך הוא גם במילה גבוהה. מילה זו רגילה בהוראת 'הקב"ה' (בהקשר של קרבנות), כגון "אליה לגבוה סלקא" (פסחים ג ע"ב, א); "כי אסירי לגבוה להדיוט מישרא שרי" (קידושין נו ע"ב), ואילו במשמעות של חול היא מצויה פעמיים: "שכיב גברא גבוה" (נדרים מא ע"א, ת גביה ח¹³⁰); "דהואי גבוה תלתין אמהתא [...] ומנלן דהוה גבוה טפיי" (בבא בתרא ג ע"א, ת / סק גבי' ח גביהה סז דגביהה מ)¹³¹. בשאר המקומות הצורה הארמית גְבִיָּה מופיעה בהוראה של חול ובצורה הנטויה: "לאו משום דגביהת מכל אילני" (שבת סז ע"א, ת / ו ח ח); "אף על גב דלא גביהי שלשה" (שבת ז ע"א, ת / ח); "דגביהי עשרה" (סוכה י ע"ב, גמ ת); "דהוה גביהי מגבה כעליות" (תמיד כו ע"ב, ת / פי)¹³². לפי זה בא"ב יש לכאורה תפוצה משלימה בין הצורה הפרודה גבוה לצורה הנטויה גביה. אך מסתבר שהיקריות גבוה במשמעות חול היו מעיקרן גביה ונשתבשו לגבוה¹³³; תיקון זה לא היה אפשרי בצורות הנטויות, ולכן שרדה גביה בהן דווקא. אם כן, אף במילה זו נוצר כידול בין הצורה העברית גבוה לקודש ובין הצורה הארמית גביה לחול¹³⁴.

מספריים במשנה: כהן גדול 103 פעמים, גדול סתם 131 פעמים, בהוראת 'מבוגר, מי שיצא מגיל הילדות' רק 12 פעמים (ועוד אחת בתוך ציטוט פסוק). היינו פחות מ-10%. מכאן שיחוד הוראה זה בא"ב בא משום ייחוד העברית להלכה ולדת.

129. עוד דוגמה יפה מביא אברהם טל: "בעוון שני דברים עמי ארצות מתים על שקורין לארון הקודש ארנא ועל שקורין לבית הכנסת בית העם" (שבת לב ע"א; טל, נביאים ראשונים, עמ' 162), ומכאן שהייתה הבחנה בין ארנא בשימוש של חול ובין ארון לארון הקודש.
130. בהגדות התלמוד יש נוסח "גביהא", "גביהה"; ראה מסכת נדרים, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ה, עמ' שנט.
131. מובאה זו עוסקת בבית המקדש, ואולי דבר זה גרם להופעת גבוה כאן. אך לא זה השימוש הרגיל של גבוה, וסביר למדיי שגם כאן זו טעות, ראה בהמשך.
132. שני מקרים מן המגוונים כאן לא נזכרו אצל ח"י קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, ח, ירושלים תש"ך, עמ' 39-40.
133. בהשערה זו תומכות הנוסחאות הגורסות גם במקרים אלו גביה. לפי השערה זו חלה כאן חדירה של העברית אל הארמית בגלגולי המסירה; ראה על כך להלן, סעיף 6.4.
134. נידון כאן היחס בין הצורה העברית לצורה הארמית, אך השורש עצמו כנראה מעברית. ואולם

הבדלי תפקיד

לעתים אין בין המילים הבדל של הוראה אך נוצר ביניהן הבדל של תפקיד או של המבנה שהן נתונות בו, ואין להבדל זה כל שורש בשימוש העברי המקורי.
אם כן / אי הכי

אם כן משמש לצד מקבילו הארמי אי הכי בהתניה ברורה. אי הכי פותח קושיה: "הני עשרים וארבעה דתענית' כנגד מי? א"ר חלבו: כנגד עשרי' וארבע' רננות ותפלות ותחנונות שאמר שלמה בשעה שביקש להכניס את הארון לבית קדש הקדשים. אי הכי אנן נמי נימרינהו כל יומא!" (ברכות כט ע"א, סא); "אמ' רב: במועד ליפול על בני אדם בבורות. אי הכי בר קטלא הוא!" (בבא קמא מח ע"ב, מ). לעומתו אם כן פותח תירוץ ודחייה: "ואימא הכי גמירי? אם כן נהדר ליה ר' יוחנן בן נורי לר' עקיבה כד מהדר ליה ר' אלעזר חסמא לר' אליעזר בן יעקב" (פסחים לב ע"ב, א); "גבי שאר איסורי מי שמעת ליה? אם כן אמאן נירמייה" (פסחים כז ע"א, ג). הבחנה זו נתהוותה רק בזכות הכפילות שנוצרה בא"ב. בעברית יש רק צירוף אחד – אם כן – המשמש בשני התפקידים. לפתיחת קושיה: "כל הנאכלים ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמי' עד חצות? אלא להרחיק את האדם מן העבירה" (ברכות א, א); לפתיחת דחייה: "אמ' לו ר' ליעזר, אף הוא אינו אומ' אלא משיב הרוח ומוריד הגשם בעונתו. אמ' לו, אם כן לעולם יהא מזכיר!" (תענית א, א).

אי אפשר / לא אפשר

הצירוף העברי אי אפשר עומד לפני משפט תוכן שלילי במבנה אי אפשר + ד+לא/לית/ליכא (מילת שלילה), כגון "אי אפשר דלא מידליא פורתא" (שבת צט ע"ב, וח); "אי אפשר דלא פגמא פורתא" (פסחים מד ע"ב, א); "אי אפשר דלית ביה שוריאקי סומאקי" (פסחים עד ע"ב, א); "אי אפשר דלא ערק' חד מיניהו" (כתובות כז ע"א, ויב)¹³⁵. בשאר המקרים משמש לא אפשר: "אבהתן נהוג אנן לא אפשר לן" (פסחים נ ע"ב, א); "ואי לא אפשר שרי" (ביצה ל ע"א, נ); "התם טעמא מאי משום דלא אפשר הכי נמי לא אפשר" (מגילה כב ע"א, ב)¹³⁶. אבל בעברית, גם בעברית של התלמוד, אי אפשר אינו מוגבל: "[ו]אל תאמר דבר ש[אי] אפשר לו להישמע" (אבות ב, ד); "אלמלא מקרא כת' אי אפשר לאמר" (אבות ב, ד).

ראה James M. Lindenberg, *The Aramaic Proverbs of Ahiqar*, Baltimore-London 1983, עמ' 93.

135. אי אפשר + ד הפותח משפט חיובי יש בדפוסים רק פעם אחת: "אי אפשר דחד דאיכא בהנך ליכא בהני" (חולין סא ע"ב), אבל נוסח וכב: "אי אפשר דליכ' חד מיניהו דדמי לחבריה".

136. כך בדרך כלל נוסח כתבי-היד, אך יש מעט חריגים. אביא כאן חריג אחד לכל כיוון: "לא אפשר דלא פגמה פורתא" (פסחים מד ע"ב, ת אי אפשר א ב ג ה); "הא דאפשר בפרנסה הא דאי אפשר בפרנסה" (שבת קכח ע"ב, ת דלא אפשר וח ח).

(מגילה כא ע"א, ב); "כשם שאי אפשר לבר בלא תבן כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים" (ברכות נה ע"א, ד).

כל שכן / כל דכן

הצירוף העברי כל שכן משמש בא"ב בפתיחת משפט חיובי או בסיום קל וחומר: "כל שכן הכא דקא פסדי לגמרי" (פסחים יג ע"ב, א); "כיון דעבדי ליה צרה כל שכן דמיזדרז טפיי" (יומא יג ע"א, ג); "השתא ישראל מישראל קאני ישראל מגוי לא כל שכן" (פסחים לא ע"ב, א); "ומה התם דניחא תשמישתיה אמור רבנן לא אתו רביס ומבטלי לה למחיצתה הכא דלא ניחא תשמישתיה לא כל שכן" (עירובין כב ע"ב, ד)¹³⁷. לעומתו כל דכן משמש בשאלה רטורית, במבנה ולא(ו) כל דכן הוא (בדרך כלל לפני הצגת קל וחומר): "ולאו כל דכן הוא ומה מחיים דאליס למיתפס פדיוני לא מיפריק לאחר שחיטה דלא אליס למיתפס פדיוניה מי מפריק" (בכורות לה ע"א, לב). במבנה זה כל שכן אינו משמש. וראה את ההבדל הפנימי: "ולא כל דכן הוא השתא ומה התם דכי מרע לי לדיבוריה אמרת קושטא קאמ' מתני' דלא מרע ליה לדבוריה לא כל שכן" (קידושין סד ע"א, דז); "ולאו כל דכן הוא השתא בדק קדשי [צ"ל: קדשי בדק] הבית דלאו עבודה נינהו באעו כהונה קדשי מזבח לא כל שכן" (זבחים סח ע"ב, ב)¹³⁸.

ועדיין תיבעי / ואכתי

עדיין משמשת באופן קבוע במבנה ועדיין תיבעי לך. מבנה זה משמש רק אחרי בעי פלוני או איבעיא להו, כגון "איבעיא להו כמלא [פי] תנור תבואה או דילמא כמלא [פי] תנור פת ת"ש כמלא [פי] תנור פת ועדיין תבעי לך כמלא פי תנור ככיסא דתנורא או דילמא כדרא דריפתא דהדר ליה לפומיה דתנורא" (תענית כב ע"ב, גמ); "בעי ר' ירמיה לכור זרע או לכור תבואה אם תמצא לומר לכור זרע למפולת יד או למפולת שוורים תא שמע דכי אתא רבין א"ר אבהו א"ר אלעזר ואמרי לה א"ר אבהו א"ר יוחנן ארבעת קבין לכור זרע ועדיין תיבעי לך למפולת יד או למפולת שורים" (בבא מציעא קה ע"ב, ה).

137. בפתיחת משפט חיובי הצירוף מופיע גם בספרות התנאים: "פחות מיכן כל שכן הן טמאין" (כלים ז, ד). אבל הופעתו בסיום קל וחומר היא חידוש של תקופת האמוראים, המצוי גם בעברית: "ומה חמץ שאין חימוצו קשה בכזית שאור שחימוצו קשה לא כל שכן" (יומא עט ע"ב, ג) וגם בירושלמי: "על נפשיה לא חייס על חורנין לא כל שכן" (פאה כא ע"ב).

138. מצאתי לכלל זה שני חריגים: "מאן דמתני לה אסיפא כל דכן ארישה" (זבחים פה ע"ב, ב כ"ש ח ת כל שכן ויח וכו'); "דייסא באצבעתיה כסיס וכל דכן בתרתי וכל דכן בתלת" (גדרים מט ע"ב, וי / ת). במקרה הראשון ברוב הנוסחאות כמות, ורק המקרה השני חריג ממש. במקרה אחר המבנה שונה מעט אך אינו חריג ממש: "פיסחא זעירא דילא למספד הא רבא למספד אלא כל דכן הכא נמי כל דכן" (חולין קכט ע"ב, ח / ופא ת). ולהלן יש שינוי קל רק בדפוס, אבל בכתיב היד כרגיל: "אמר ליה אביי כל דכן הוא ומה טומאה חמורה דקילא דאינה עושה כיוצא בה מטמאה שלא במחשבה" (נידה נא ע"א, ת לא כל דכן הוא ח לאו כל דכן הוא ויא).

שלא במבנה זה, במהלך המשא והמתן, משמשת ואכתי: "ור' יהודה מפתחו של אולם גמר והתנן הרוחב מעשר אמות ימעט ולא פליג ר' יהודה אמ' אביי ר' יהודה פליג בבריתא דתניא הרוחב מעשר אמות ימעט ר' יהודה אומ' אינו צריך למעט וליפלוג במתני' פליג כגובהה והוא הדין לרחבה ואכתי ר' יהודה מפתחו של אולם גמר והתניא" (עירובין ב ע"ב, ד)¹³⁹.

6. עוד נושאים

מאמר זה פותח את הדיון בהשפעת העברית על הארמית הבבלית, ועוד רבים הנושאים שיש לעסוק בהם. אדון כאן בקצרה בכמה צדדים שלא נידונו לעיל.

6.1 השפעת העברית בתחומים אחרים

הדיון כאן התמקד בתחום המילון, ואף בו רק ביסודות מילוניים חדשים. העברית השפיעה על הא"ב גם בתחומים אחרים, ועל מקצתם כבר הוער בספרות המחקר. אביא כאן שלוש דוגמות.

הכתיב: סימון תנועת a סופית ב"ה הוא תופעה שנתייחדה בו הא"ב מכלל ניבי הארמית המזרחית, והוא נובע כנראה מהשפעה עברית¹⁴⁰.

הצורות: במסורת תימן של הא"ב נפוצה קריאת צורת העבר של פֶּעַל בחיריק בפ' הפעל: חִיב, עִין, צְעִיָה, צְעִרְתָּן, לְקַטְנָהוּ¹⁴¹. צורות כאלה מצויות גם בכתבי-היד התימניים של התלמוד, כגון מיעט, כיפר¹⁴². וכבר שיער שלמה מורג "שאת מציאותה במסורת תימן של הארמית הבבלית יש להסביר כתולדת השפעתה של המסורת העברית"¹⁴³. בדומה אולי יש להסביר אף את תצורת מקור פֶּעַל במשקל קיטולי, כגון "וחיסורי מחסרא והכי קתני" (פסחים יח ע"א, א), "למיעוטי חולו שלמועד" (פסחים ה ע"א, א), "פירושי קמפריש" (פסחים לט ע"ב, א), בהשפעת משקל קיטול, שם הפעולה העברי של הבניין המקביל¹⁴⁴.

139. "ואכתי תיבעי לך" מצאתי רק פעם אחת (גטין טו ע"א, ח) – אבל בנוסחאות אחרות "ועדיין" (ומת / וכז). מלבד כן עוד פעם אחת רק בדפוס – יבמות קח ע"א.

140. ראה פרידמן, שירי כתבי-יד, עמ' 14–16; קארה, כתבי-היד, עמ' 40–42.

141. ראה מורג, ארמית, עמ' 147–148.

142. ראה קארה, כתבי-היד, עמ' 104.

143. לעיל, הע' 141, שם. צורה כזו ישנה בתק"ג: וְזָבַן; ראה פסברג, דקדוק, עמ' 194. אף פסברג מייחס זאת להשפעה עברית.

144. ראה קארה, כתבי-היד, עמ' 104, 105, והע' 306, 216, הע' 61. קארה רואה בכך מעתק $i < a$ או אנלוגיה לצורות שמניות בתבנית קטול, אך גם הוא מעיר שצורות כאלה שרדו אף בדפוסים בזכות דמיוןן לצורות העבריות המקבילות. אם כן, לפחות בכך יש לראות השפעה עברית.

המשמעות: נפק במשמעות 'יצא ידי חובה', כגון "דכיון דאגבהיה נפק ליה" (פסחים ז ע"ב, א), הוא ודאי תרגום שאילה מן העברית¹⁴⁵. כיוצא בו יומא טבא משמש בהוראה זהה ליום טוב העברי, ועוד רבים כאלה.

6.2 בין הארמית הכבלית לניבים ארמיים אחרים

העברית השפיעה גם על ניבים ארמיים יהודיים אחרים, ובזכות היותה לשון כתבי הקודש – גם על ניבים נכריים, ומצויות בהם הרבה שאילות עבריות. כך למשל המילים שבא, פוריא, פסחא, עצרתא משמשות גם בארמית הכללית. מרובים מזה המקרים המיוחדים לארמית יהודית לניביה, כגון הפעלים מן השורשים יע"ץ ועו"ץ והשם עצה: "דלמא מיעצי עילויה דההוא גברא למקטליה" (מגילה טו ע"ב, ב / ח); "דסני ליה ועייץ ליה עצו רעי" (קידושין פ ע"ב, ח); "ליכא דנזיל דנסיב עצה לרב הונא" (בבא בתרא קעד ע"ב, מ). השורשים משמשים גם בתרגומים ובא"ג¹⁴⁶: "איעצך" (שמות יח, יט) – "עצה איעץ יתך" (ת"נ); "איעצך" (במדבר כד, יד) – "אעוץ יתך" (ת"נ); "דבר ועצה" (שופטים כ, ז) – "פתגם ועיצה" (ת"י); "הבו עיצה ניסהוד על בריה וניקטליניה" (ירושלמי סנהדרין כג ע"ב)¹⁴⁷. המילה תמיד משמשת בא"ב בצורה עברית ובצורה ארמית, כגון "התם נמי דשחטיה לתמיד" (זבחים צא ע"א, ב); "אם גדיא יאי יסק לתמידא" (פסחים נו ע"ב, א ג / ה ו ט י ת), והיא משמשת גם במקורות ארמיים יהודיים אחרים¹⁴⁸. אך מרובות גם השאילות המיוחדות לא"ב: השורש חמ"ץ כנראה אינו מצוי עוד בארמית, וכנגדו משמש רק חמ"ע; כנגד התואר טהור הנוהג בא"ב נוהג דכי בניבים אחרים; השורש תח"ל הוא הנוהג בא"ב, אבל בניבים אחרים רק שר"י.

לעתים ההבדל בין הא"ב לניבים אחרים הוא בתצורה. מצווה שמרה בא"ב על צורתה העברית, אבל בניבים אחרים אנו מוצאים מְצוּתָא, כגון "המצוה הזאת" (דברים ו, כה) – "מצוותה הדה" (ת"נ), "מצוותה הדה" (ת"ש)¹⁴⁹. ציץ משמש בא"ב תמיד בצורה עברית, כגון "דר' אליעזר סבר מרצי ציץ משוי ליה כי טהור" (פסחים עח ע"א, א), אבל בת"א תמיד ציצא (שמות כח, לו ועוד), וכדומה "אישתבע לציצא" (שיר השירים רבה ז, א).

6.3 שאילה הדדית של מילים מקבילות

עקב מגע הלשונית לעתים מילה עברית נשאלת לארמית ובו בזמן מקבילתה הארמית נשאלת אל העברית. המילה עצים מצויה בא"ב: "אעצים דאיסורא קא קפיד

145. השווה אל "ויכרגיהם מן ידי חובה" בערבית יהודית (בלאו, כיוונים, עמ' 194).

146. ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 163.

147. השורש משמש גם בא"נ, הידועה בקליטה מרובה מן העברית; ראה יקוב, א"נ, עמ' 98.

148. מגילת תענית, ת"י, ת"נ, תק"ג, תק"ט; ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 119, 168.

149. לא"ש ראה גם "המצוה – פקודה, מצותה" (המליץ, עמ' 571).

רחמ" (פסחים עה ע"א, א); "כגון דאיתא עצים מעלמא" (עבודה זרה מב ע"ב, סז), והמילה הארמית **אעין** נמצאת בעברית של הירושלמי: "והיה נוטל אעים וסותם דוקרנין וסותם" (עירובין יט ע"ג). המילה העברית זונה משמשת בא"ב, ומקבילתה הארמית **נפקת ברא** (שאינה בתלמוד) מופיעה במשנה במסווה של תרגום שאילה: "שלוש סבכות הן של) (ילדה) טמאה מדרס ושלזקינה טמאה טמא מת ושליוצאת החוץ טהורה מכולם" (צ"ל: מכלום; כלים כד, טז)¹⁵⁰.

במקרים הללו המילה הארמית באה במקורות עבריים אחרים. אך לעתים בתוך התלמוד גופו נתרחשה שאילה הדרית.

חמ"ץ/חמ"ע

השורש חמ"ץ רגיל בא"ב, כגון "ולישקו פורתא מיניה וליחמציה" (מנחות נג ע"ב, וכ / ח ת), ועם זה מקבילו הארמי נשאל אל העברית שבתלמוד: "מפני שראויה לשחקה ולחמע בה כמה עיסות אחרות" (פסחים מה ע"ב, א / ב ג ד ה ו ז ח ט ת); "הואיל וראויה לחמע בה כמה עיסות אחרות" (עבודה זרה סח ע"א, ת / ני סז לחמץ ח).

אָבֶל/ברם

בארמית של התלמוד המילה העברית **אָבֶל** שולטת לכדה, ומקבילתה הארמית **ברם** נוהגת דווקא בעברית שבתלמוד¹⁵¹: "אמ' רב יהודה ברם זכור אותו (אותו) האיש לטוב" (שבת יג ע"ב, ח); "כי סליק לנהרדעא שלח ליה דברים שאמרתי לפניהם טעות הן בידי ברם כך אמרו משום ריש לקיש" (שבת סג ע"ב, וח); "דשלח רבין באגרתיה דבר זה שאלתי לכל רבותי ולא אמרו לי דבר ברם כך היתה השאלה" (בבא מציעא קיד ע"א, מ).

6.4 חדירת העברית אל הארמית הבבלית בגלגולי המסירה

בתקופת האמוראים גדול היה כוח הארמית בזכות היותה הלשון המדוברת. משפסק הדיבור בארמית נחלש כוחה וגבר כוח העברית, והמעתיקים, שלא תמיד הבחינו בין הלשונות, הביאו את העברית גם למקומות שלא הייתה בהם בתחילה¹⁵². אביא כמה דוגמות להשפעת העברית על הארמית בגלגולי המסירה.

זכ"ר

מהו להזכיר ראש חודש בברכת המזון [...] כיון דלא אסור בעשיית מלאכה לא מזכרין (שבת כד ע"א, ת לא צריך ח).

150. ראה י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל-אביב תשי"ז, עמ' 236.

151. "זה עדות שמלה זו כבשה לה כבר מקום גם בתוך הדיבור העברי" (בן-יהודה, עמ' 635, בהערה).

152. לתופעת חדירת העברית אל הארמית בגלגולי המסירה ראה למשל את דברי יחזקאל קוטשר: "כלל זה נקוט בידך: מצאת מלה עברית בהמשך ארמי, יש להניח כי חלו בו ידים" (קוטשר, מחקרים, עמ' קצ, על הא"ג). הניסוח עצמו מוגזם, שהרי גם בחיותה חדרו לא"ג מילים עבריות רבות.

אי דזכירי ליתו ליסהוד (יבמות לא ע"ב, ת דזכירי גא דז).
 אזכרתן מילתא (בכורות יא ע"ב, ת אזכרתו [!]) ויט דאזכרתן לב; ברכות לא
 ע"א, סא; בדומה מנחות כא ע"א, ח).

לעומת דכ"ר הנפוץ זכ"ר העברי נדיר מאוד בארמית, וגם כשהוא מזדמן בדרך
 כלל עומד כנגדו נוסח אחר וכו דכ"ר. לעתים ההקפדה על הבחנת הלשונות בולטת:
 "ואע"ג דלא אידכר שליח ורמינהי נזכר בעל הבית ולא נזכר שליח השליח מעל"
 (מעילה כא ע"א, דע). נראה אפוא שזכ"ר הוא טעות מסירה שאירעה בשל קרבת
 השורשים בתוספת הדמיון הגרפי שבין ד ל-ז.
 חד"ש

השם חידוש נמצא כמה פעמים, אך פועל מן השורש חד"ש נמצא בא"ב רק
 בדפוס ואינו אלא שיבוש:

כל שאינו יכול לחדש בה דבר אמר רבי זירא אנא יכלנא לחדושי בה מילתא
 (ברכות כט ע"ב, ת).

כל שאינו יכול לחדש דבר אמר ר' זירא אנא יכלנא לחדותי (פי / ד סא).

הגרירה מן הפועל העברי טבעית, ודווקא לכן בולטת ההבחנה בין הלשונות הקיימת
 בכתבי-היד.

מוהלא

האי מאן דבמאדים יהי גבר אשיד דמא אמר רבי אשי אי אומנא אי גנבא אי
 טבחא אי מוהלא (שבת קנו ע"א).

לפי נוסח הדפוס לפנינו הצורה מוהלא+א, הבינוני הפועל העברי בתצורה ארמית.
 אבל בכתבי-היד (וח ח) הנוסח הוא "מהולא" = מהולא, כמשקל קטולא הנפוץ
 בארמית להבעת עושה הפעולה. מהולא נמצא בעוד מקומות, כגון "אהדריה אתריסר
 מהולאי" (שבת קלה ע"א, וח / ח ת).

כדוגמת שהובאו ודאי שהעברית השפיעה רק על גלגולי המסירה. כדוגמה
 שלהלן דמיון הצורות וחילופי הנוסח המרובים אינם מאפשרים להכריע מתי חדרה
 הצורה העברית:

קדרה/קדרא

המילה העברית קדרה מסתיימת בצורן הנקבה, ומקבילתה הארמית קדרא
 מסתיימת בצורן היידוע. בטקסט חסר ניקוד אין ביניהן אלא אם הקריאה הסופית והן
 עשויות להתחלף בקלות. גם כתיב מפורש יותר – קדירה מכאן, קידרא מכאן – עשוי
 לנבוע מן הניתוח שניתח הסופר את הצורה שהייתה לפניו, ואין לסמוך עליו¹⁵³.
 לפיכך היקרות קדרה או קדירה בהקשר ארמי אינה מבטיחה שהיא נכנסה לארמית

153. עיין בדברי ממן (לזיהוי, עמ' 195), המראה שהתפיסה שהדובר תופס את המילה, אם עברית
 היא או ערבית, משתקפת בכתוב.

כבר בתקופת התלמוד. אכן, בכל מקום שקדרה מזדמנת בהקשר ארמי עומד כנגדה נוסח ובו הצורה הארמית: "חתכיה ומלחיה אפלו לקדירה שרי" (פסחים עד ע"ב, ב / ד ו ח לקדירה א ת לקדרי י לקידרא ג ה); "אשביק האי קדירה דבעיא תבלין ומייתנא קדירה אחריתי דלא בעיא תבלין" (ביצה יא ע"א, ל / י נ קדירה ת קידרא ו). והשווה גם את החילופים שבדפוסים: "לממחה קדירה בחסיסי" (פסחים מ ע"ב) – "לא לימחי איניש קדרא בקמחא" (פסחים לט ע"ב); "וכן ביעתא וכן קדירה וכן פוריא" (ביצה לג ע"א) – "וכן ביעתא וכן קידרא וכן פוריא" (עירובין קא ע"א). לפי מצב הנוסח אין סיכוי לברר אם באמת קְדָרָה העברית נוהגת בארמית¹⁵⁴.

לעתים הצורה העברית לא רק משתרבת לארמית אלא עוקרת לגמרי את הצורה הארמית מנוסח התלמוד¹⁵⁵. הצורה חולי נפוצה בכתבי־היד אך איננה בדפוסים, ותחתיה תמיד הצורה העברית חולין, למשל:

פסחים כ"י א	דפוס
בחולי נמי לא מכשיר (טז ע"ב)	בחולין
וניפרוקינהי לחולי (יג ע"ב)	לחולין
דאיכא הפסד חולי (טו ע"ב)	חולין
לא נפקי לחולי (כז ע"ב)	לחולין

אפשר שבארמית הבבליית המקורית שימשה רק חולי, שכן בכמה כתבי־יד הצורה בדרך כלל מתאימה להקשר הלשוני. בכ"י א לפסחים, למשל, כמעט תמיד בארמית חולי (10x) ובעברית חולין¹⁵⁶. כיוצא בדבר ביומא כ"י אע: בהקשר עברי תמיד

154. המין אינו יכול להיות לעזר, שכן לפי ההקשרים המוכיחים גם קדרא הארמית מינה נקבה: "קדרא/קידרא דבי שותפי לא חמימא ולא קיריא" (עירובין ג ע"א; בבא בתרא כד ע"ב 2x). גם בסורית קְדָרָה נקבית. בשני מקומות בכתבי עברי יש סתירה פנימית במין: "האי קדירה חייתא שרי לאנוחה ערב שבת עם חשיכה בתנורא" (שבת יח ע"ב); "נשבק האי קדירה דבעיא תבלין ומייתנא אחריתי דלא בעיא תבלין" (ביצה יא ע"א, ת / י ל הא קדירה ג).

155. דוגמה שכבר הוזכרה במחקר היא איתמל, כגון "וה"מ דלא חזייה מאיתמל ולא הרהר בתרה" (ברכות נו ע"א, ד), הנפוצה בכתבי־היד אך אינה בדפוסים, ותחתיה תמיד הצורה העברית אתמול; ראה אליקים וייסברג, "הצעת העקרונות לקביעת כהנים לשוניים בהערכת כתבי־היד של התלמוד הבבלי", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כח–כט–ל (לשנים התשמ"א–התשמ"ב–התשמ"ג), ירושלים תשמ"ח, עמ' 344.

156. בעברית כחמישים מקרים. בעוד ארבעה מקרים חולין מופיעה בהקשר ארמי: "לא שנו אלא חולין ותרומה אבל קדשים טומאה עושה כיוצא בה [...] לא שנו חולין ולא שנו תרומה ולא שנו קדשים הוא טמא ואין טומאה עושה כיוצא בה" (יד ע"א); "דחולין מקדשים לא גמרינן" (מה ע"א); "וחולין מקדשים לא גמרינן" (מה ע"א); "קא מייתי חולין לעזרה" (פח ע"ב). במקרים אלו חולין נמצאת לצד ביטויים עבריים אחרים (קדשים, עזרה). אך אפשר שגם כאן חל המעבר חולי < חולין, שהושלם בדפוסים. וראה עוד את הערת רפאל נתן נטע רבינובין, דקדוקי סופרים: ברכות, מינכן תרכ"ח, בהקדמה, עמ' 22.

חולין, פעם אחת יש הקשר ארמי ובו חולי – "בדאפשר לתקוני חולי דכולי עלמ' לא פליגי" (פג ע"א)¹⁵⁷.

6.5 השפעת הרכיב העברי שבארמית הבבלית על לשונות יהודיות אחרות. חידושים עבריים שנוצרו בא"ב נכנסו בתקופה מאוחרת ללשונות יהודיות אחרות. אביא כאן שלושה חידושים שחדרו לידיש, לערבית התימנית ולעברית.

הידיש

לעולם = לאמתו של דבר: הביטוי לעולם משמש בא"ב מונח דחייה במשא ומתן, כגון "[אמ'] רב פפא ארישה רב אשי אמ' לעולם אסופה" (פסחים ו ע"א, א); "איפוך ואיבעי אימ' לעולם לא תיפוך" (עבודה זרה ד ע"ב, ני). זו הגדרתו אצל בן יהודה: "במשמ' באמת, לתשובה סותרת על הנאמר קודם" (עמ' 2711). ביטוי זה אינו מופיע במקורות הקלסיים אלא בא"ב. בידיש מרכזית ומערבית לעולם נוהגת בהוראת 'לאמתו של דבר'¹⁵⁸, ונראה שהמקור הוא הביטוי שלפנינו. הידיש קלטה אפוא את הביטוי מן הרכיב העברי שבא"ב.

הערבית התימנית

שרי = שר¹⁵⁹: בא"ב נוהג השורש שר"י בהוראת 'שר'.

כי סמכו רבנן לר' זיר' שרו ליה הכי לא כחל ולא שרק ולא פירכוס (כתובות יז ע"א, ול / ויב ויג ח).

דתלו חנגא בגויה וקא משרו סודרה דמר כדמירבנן (פסחים קיא ע"ב, א / ב ה ח י ת וקמשרן ד אמרי ג ו ט).

משרו קמי' כלתא במערבא הכי לא כחל ולא שרק ולא פירכוס (כתובות יז ע"א, ול / ויב ויג ח).

157. עניין אחר לדון בו הוא השפעת העברית על מסורות הקריאה, ואביא לו שתי דוגמות ממסורת הקריאה התימנית לפי ניקודו של עמר: (א) במשפט "מעיקרא תנא מנהגא ולבסוף תנא איסורא" (פסחים נה ע"א) עמר קורא ולבסוף, כבעברית (ולא ולבסוף כבארמית). קשה להוכיח שצורה זו עברית, והדבר עולה רק ממסורת הקריאה (חוסר התנועה הסופית אינו ראייה, שכן במבעים אדוורביאליים גם בארמית מזרחית אין יידוע, כגון בסורית בזבן, לעלם; ראה נלדקה, סורית, עמ' 155; וראה גם שלזינגר, א"ב, עמ' 120). (ב) במשפט "דְּרָגִיל דְּקָרִי אִינְשֵׁי עֲבָדֵי" (קידושין ע ע"א) המילה דְּרָגִיל הגויה כבעברית, אבל במשפט הדומה "דְּרָגִיל דְּקָרִי אִינְשֵׁי עֲבָדֵי" (שם ע"ב) הוא קורא דְּרָגִיל, בקריאה ארמית. והשווה אל ותו לא וכדומה בעברית החדשה (בראש, מקום הארמית, עמ' 44, הע' 103).

158. ראה וויינרייך, העברית האשכנזית, עמ' 72. במקומות אחרים אייגנטלעך.

159. ידידי ד"ר יואל אליצור הוא שהפנה את תשומת לבי לזרותו של שורש זה בארמית, ותודתי נתונה לו.

אמרי ליה רבנן לרב המנונא זוטא בהילוליה דמר בריה דרבנא לישרי לן מר
לישרי לן מר אמ' להו ווי לן דמיתנין (ברכות לא ע"א, ד נישרי לן מור פי נישרי
לן מר שרייתא סא).

לפי הצורות שרו (עבר), משרו (כינוני), לישרי (עתיד) הבניין הוא פֶּעַל. השורש
אינו משמש בשאר ניבי הארמית וודאי שנגזר מן העברית, אם בדרך של חילוף גזרות
שי"ר < שר"י אם בגזירה מן השם שירה¹⁶⁰. השורש שר"י משמש בהוראה זו גם
בערבית התימנית בבניין השני (מקבילו של פֶּעַל הארמי) ואינו נוהג בניבים ערביים
אחרים¹⁶¹. נראה לי שנשאל מן הארמית הבבלי¹⁶².

העברית

בידים: בא"ב שכיח הצירוף בידיים בהוראת 'ישירות, שלא בעקיפין' (בניגוד לגרמא),
למשל:

אימור דאמ' ר' יהושע בגרמא בידיים מי אמ' (פסחים טו ע"א, א).

160. בסורית נוצר שִׁיר בגזירה מן הצירוף שירת שירין, שהוא עצמו שאול מן העברית. על הפועל
בא"י ראה יקוב, א"י, עמ' 111. על השם שירא, שנשאל בניבים ארמיים אחדים מן העברית
(כנגד זמרא הארמי), ראה טל, נביאים ראשונים, עמ' 168.
161. ראה רצהבי, אוצר, עמ' כז, 288, וכן המקורות המובאים בהע' 162 להלן.
162. קשה לדעת אם נשאל במישרין מן התלמוד (כמו לעולם בידיש, שוודאי נשאל מן התלמוד
עצמו) או שהוא תוצאת הקשרים הידועים שבין יהודי תימן לבבל עוד בתקופת חיותה של
הא"ב. מורג (ארמית, עמ' 85, הע' 38) עמד על הקשר שבין הצורה התימנית לא"ב, אך לעניין
אחר. בדונו בצורות שבמסורת תימן של הא"ב לישרי, משרו וכיו"ב, בהכפלת ה"ר, הוא מעיר:
"בערבית היהודית-תימנית נמצא שורש šry ובבניין השני משמעו 'לשיר' (šarrayt 'שרתי'
וכיו"ב – כך בלהג של צנעא) [...] כלום יש לראות את השפעת הערבית בצורות אלה
שבארמית הבבלי?"; כוונתו להסביר את הכפלת ה"ר הנוהגת בשורש זה במסורת תימן (והיא
נדירה בבניינים הכבדים) בקיום שורש מקביל בערבית, שבה ההכפלה חוק, אך אין הוא דן
במקור הצורה הערבית. גויטיין (שפת הדיבור, עמ' 363) מונה את ישרן שבערבית התימנית
(הדגש שביש כנראה טעות דפוס, והוא צריך להיות בר) בין היסודות העבריים ומקביל אותה
אל המילה הערבית שוות ההוראה יִצְנָן. לדעתו אפוא המילה נשאלה היישר מן העברית
ועוצבה לפי צורת המילה הערבית המקבילה. גם קארה (טיפולוגיה, עמ' 137) כולל את השורש
בסעיף "תצורת פעלים עבריים על דרך הערבית". אך כיוון שהשורש נוצר בא"ב, נראה לי
שהמילה נשאלה ממנה ולא מן העברית. יושם אל לב שהדמיון לא"ב אינו רק בשורש אלא גם
בבניין: בערבית התימנית השורש נוהג בבניין השני, בהתאמה לפֶּעַל שבא"ב, שלא כבערבית
בקל. פעם אחת מצאתי שהשורש התנייני שר"י חוזר וחוזר אל העברית, והוא בפירוש לדוגמה
הראשונה שהובאה לעיל: "כי סמכוהו [...] שרו להו הכי ופתרון השרוי הזה" (אברהם אליהו
הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז, עמ' 180 –
כנראה מרב שרירא ורב האי, ראה שם, עמ' 179). הגאון שואל כאן מן הארמית, ולכן השורש
הוא שר"י והמשקל הוא קיטול, ואינו יוצק זאת מחדש בצורה העברית המקורית. אלא שכאן
זו, כנראה, שאילה חד-פעמית בהקשר של המשפט הארמי, ואין כאן עדות לשימוש של קבע
כבערבית התימנית.

מאי לאו דאמרי' להו לא תיכלו לא דלא ספינא להו בידים (יבמות קיד ע"א, גא).
 תנא היזיקה דכידים וקתני הזיק' דממילא (בבא קמא ד ע"ב, מ).
 צירוף זה בהוראה זו אינו משמש לא בעברית של התנאים ולא בעברית של האמוראים¹⁶³. בימי הביניים הוא מופיע בעברית:
 כל בר ישראל מחוייב שלא להזיק את חברו בידים (שו"ת רא"ש, יח, יד¹⁶⁴).
 כדי שלא יהיה הזיק בידים (רמב"ם, משנה תורה, שכנים י, ה).
 וכולל בשבועתו שלא שלח בו יד ולא אכדו בידים ולא בגרם שגרם לו (רמב"ם, משנה תורה, שכירות ב, יא)¹⁶⁵.
 שאילה כזאת יש בה משום השבת אבדה, שהרי החידוש עברי הוא, ואף על פי שנוצר בתוך לשון זרה, טבעי היה שישוּב אל העברית¹⁶⁶.

7. סיום

כדרך כל לשון יהודית אף הארמית של התלמוד הבבלי קלטה השפעות עבריות רבות. מלבד החשיכות שבעצם התופעה ותרומתה לחקר המגע בין לשונות יש לציין במיוחד את חשיבותה לחקר הא"ב. נושאים חדשים עולים לדיון, כגון דרכי התצורה של המילים השאלות, ההבחנות שבין היסוד העברי ליסוד הארמי, התנהגות הרכיב

163. הביטוי דומה מאוד לביטוי המופיע באמ"ק: "חזה הוית עד די התגורת אבן די לא בידין" (דניאל ב, לד, ובדומה שם, מה). אך נראה ששב ונוצר בא"ב באופן עצמאי בלא השראת האמ"ק. בתלמוד הביטוי ודאי עברי, כמוכח מן ה"מ הסופית הקבועה (לא בידין, בידיא או בידי). המילונים (בן-יהודה, אבן-שושן, לוי, יסטרוב) לא העירו מאומה על ייחוד ההוראה של ביטוי זה. הביטוי אינו מובן מאיליו, שהרי אינו מזדמן בכל המקורות מחוץ לאמ"ק ולא"ב, וכך ניכר גם מן הצורך לפרשו: "די לא בידין – אשר לא בידים כי אם מאיליה" (רש"י, דניאל ב, לד); "וטעם די לא בידין – לא בחיל ולא בכח רק מעצמה" (אבן עזרא, דניאל ב, מד).
 164. שאלות ותשובות לרבינו אשר בן יחיאל זצ"ל, בעריכת יצחק שלמה יודלוב, ירושלים תשנ"ד, עמ' פט.

165. כאמור, בתלמוד הביטוי משמש רק בארמית, אך פעם אחת בכתב-יד אחד הוא חודר לתוך ברייתא: "דתניא כל מום לא יהיה בו אין לי אלא שלא יהיה בו מום מנין שלא יגרום לו על ידי דבר אחר" (ביצה כז ע"ב, ל / ו ח י ת) – בכ"י נ: "אין לי אלא שלא יתן בו מום בידים"; הכנסת הביטוי אל הברייתא (שנעשתה ככל הנראה בידי המעתיקים) יש בה למעשה תהליך זהה, ובו המילה חודרת בימי הביניים מן הא"ב אל העברית העצמאית.

166. מילים רבות שקיבלו הוראה חדשה בלשון מלשונות היהודים חדרו בהוראתן החדשה אל העברית החדשה, כגון חכמה, שההוראה האירונית שיש לה בעברית החדשה נוצרה בידיש (ראה ברוך פודולסקי, "מילים עבריות וארמיות ברוסית", מטורות ט–י–יא [ספר היובל לגדעון גולדנברג, תשנ"ז], עמ' 472). על מילים ארמיות ששימושן כיום בפנינו הוא כשימושן בידיש ולא כהוראתן המקורית ראה בראשר, מקום הארמית, עמ' 29.

העברי בא"ב בהשוואה לניבים ארמיים אחרים ועוד. לאחר תיאור מפורט של הרכיב העברי תצטייר לפנינו תמונה מדויקת יותר של הא"ב, שהרכיב העברי הגדול שבה הרי הוא ככל רכיב זר בכל לשון ואינו פוגם במבנה הבסיסי של הלשון¹⁶⁷. במאמר זה ניסיתי להוכיח את עצם התופעה ולהדגים מקצת מצדדיה המרובים, ואין זו אלא ראשית הדיון בנושא רחב זה.

מקורות, קיצורים וביבליוגרפיה

נוסח המובאות

ספרות התנאים: לפי כתבי-היד שנבחרו במפעל המילון ההיסטורי; ראה חומרים למילון, סדרה א, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשמ"ח התלמוד הירושלמי: כ"י ליידין (Scaliger 3)

התלמוד הבבלי (כשאינן כל ציון הנוסח ניתן לפי הדפוס):

א = אנלאו 271	וי = וטיקן 110	י = וטיקן 134
אע = אנלאו 270	ויא = וטיקן 111	ל = לונדון 400
ב = קולומביה T141-X893	ויב = וטיקן 112	לב = לונדון 402
ג = מינכן 6	ויג = וטיקן 113	לפ = לנינגרד-פירקוביץ 1187
גא = מינכן 141	ויד = וטיקן 114	מ = המבורג 165
גמ = מינכן 140	ויח = וטיקן 118	מט = המבורג 169
ד = אוקספורד 366	ויט = וטיקן 119	נ = גטינגן 3
דז = אוקספורד 367	וכ = וטיקן 120	ני = ניו-יורק 44830
דח = אוקספורד 368	וכא = וטיקן 121	סא = פריס 671.4
דע = אוקספורד 370	וכב = וטיקן 122	סז = פריס 1337
דעג = אוקספורד 2-2673,10	וכז = וטיקן 127	סק = אסקוריאל G-I-3
דעה = אוקספורד 2675	ול = וטיקן 130	פי = פירנצה II-I-7
דעז = אוקספורד 2677	ולד = וטיקן 134	פכ = פריס-כ"ח H147A
ה = וטיקן 125	ומ = וטיקן 140	צ = כ"י יד הרב הרצוג
ו = וטיקן 109	ונו = וטיקן 156	קר = קרלסרוהה 9
וח = וטיקן 108	ז = ששון 594	רס = ארס 969 (889)
וטו = וטיקן 115	ח = מינכן 95	ת = דפוס
וטז = וטיקן 116	ט = אדלר 850	

167. הדברים מכוונים להבחנה כעין זו של וויינרייך (נוסח, עמ' 54), המבחין בין תערובת של עברית וידיש ובין היתוך העברית בתוך היידיש. וראה שלזינגר, א"ב, עמ' 1.

מהדורות של ספרות התנאים והאמוראים (מספרי העמודים שבמובאות
 מכוונים למהדורות אלה):
 בראשית רבה = בראשית רבא, מהד' יהודה טהעאדאר וחנוך אלבעק, א-ג, ברלין
 תרס"ג-תרצ"ב
 מכילתא = מכילתא דרבי ישמעאל, מהד' חיים שאול הורוביץ וישראל אברהם רבין,
 פפד"מ תרצ"א
 מכילתא דרשב"י = מכילתא דרשב"י, מהד' יעקב נחום אפשטיין ועזרא ציון מלמד,
 ירושלים תשט"ו
 ספרא = תורת כהנים, מהד' יעקב הכהן שלאסבערג, וינה תרכ"ב
 ספרי במדבר = חיים שאול האראוויטץ, ספרי דבי רב, מחברת ראשונה: ספרי על
 ספר במדבר וספרי זוטא, לייפציג תרע"ז
 ספרי זוטא = ראה ספרי במדבר
 תנחומא בובר = מדרש תנחומא, הוצאת שלמה בובר, וילנה תרמ"ה

סימנים

בהבאת כתבי-היד של התלמוד
 / = בדומה: נוסח המובאה לאותיותיה הובא לפי כתבי-היד שצוינו לפני הסימן.
 לאחר הסימן רשומים כתבי-היד השווים בעיקר אך שונים בפרטים שאינם נוגעים
 לדיון.

בציטוט המובאות

(א) = נמחק בידי הסופר

[א] = הושלם בידי הסופר

?א = הקריאה מסופקת

קיצורים לניבי הארמית ולתרגומים

א"ב = ארמית בבליית

א"ג = ארמית גלילית

אמ"ק = ארמית מקראית

א"נ = ארמית נוצרית

א"ש = ארמית שומרנית

פש' = תרגום הפשיטתא

ת"א = תרגום אונקלוס (לפי Alexander Sperber, *The Bible in Aramaic*, I, (Leiden 1959)

ת"י = תרגום יונתן לנביאים (לפי Alexander Sperber, *The Bible in Aramaic*, II, (Leiden 1959)

ת"כ = תרגום לכתובים

ת"ג = תרגום נאופיטי (לפי, *The Neophyti Targum of the Pentateuch, I-VI*, ed. Alejandro Diéz-Macho, Madrid-Barcelona 1968-1979)

תק"ג = קטעי התרגום מן הגניזה

תק"ט = תרגום הקטעים

ת"ש = התרגום השומרוני לתורה, בהתקנת אברהם טל, א-ג, תל-אביב תש"ם-תשמ"ג

קיצורים ביבליוגרפיים

אבישור, יסודות = יצחק אבישור, "היסודות העבריים והארמיים בערבית היהודית החדשה: אקדמות להכנת מילון", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 11-39

אבן-שושן = אברהם אבן-שושן, המלון החדש, א-ז, ירושלים תשכ"ו-תש"ל אפשטיין, א"ב = יעקב נחום אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים-תל-אביב תשכ"א

באואר ולאנדר, ארמית מקראית = Hans Bauer & Pontus Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle 1927

בלאו, כיוונים = יהושע בלאו, "על היסודות העבריים בטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים: כיוונים ותהליכים", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 183-196

בלייק, זמנים = Frank R. Blake, *A Resurvey of Hebrew Tenses*, with an appendix: "Hebrew Influence on Biblical Aramaic", Rome 1951

בן-יהודה = אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ירושלים 1958-1908

בר-אשר, אלג'יריה = משה בר-אשר, "המרכיב העברי בערבית של יהודי אלג'יריה (קהילות תלמסן ועין תימושנת)", חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, בעריכת חגי בן-שמאי, ירושלים-תל-אביב תשנ"ג, עמ' 135-191

בר-אשר, מסורות ולשונות = משה בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ח

בר-אשר, מקום הארמית = משה בר-אשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון, בעריכת יהושע בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-76

בר-אשר, סורית א"י = משה בר-אשר, הסורית של ארץ ישראל: מקורותיה, מסורותיה ובעיות נבחרות בדקדוקה, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו

בר-אשר, פרקים = משה בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם

ברויאר, העברית = יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על פי כתבי היד של מסכת פסחים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג

- גויטיין, שפת הדיבור = ש"ד גויטיין, "היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן", לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 356-380
- דלמן = Gustaf H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch*, Frankfurt a. Main 1922
- המליץ = זאב בן-חיים, "המליץ: מילון עברי-ערבי-ארמי [שומרוני]", עברית וארמית נוסח שומרון, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 435-622
- הנמן, האחדה וכידול = גרעון הנמן, "האחדה וכידול בתולדות שני פעלים עבריים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת משה בראשר, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 14-8
- וויינרייך, ההברה האשכנזית = מאקס וויינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית", תרגם דב סדן, לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 131-147, 230-251, 318-339
- וויינרייך, העברית האשכנזית = אוריאל וויינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 242-252; כה (תשכ"א), עמ' 52-80, 180-196
- וויינרייך, נוסח = אוריאל וויינרייך, "נוסח הסופרים העבריים", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 54-66
- וייסברג, הלשון הארמית = אליקים וייסברג, "הלשון הארמית כבבל בתקופת ראשוני האמוראים", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 95-156
- טל, נביאים ראשונים = אברהם טל (רוזנטל), לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה
- ייבין, ניקוד בבלי = ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- ילון, מבוא = חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
- יסטרוב = Markus Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and Midrashic Literature*, New York 1903
- יקוב, א"נ = B. Jacob, "Das hebräische Sprachgut im Christlich-Palästinischen", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 22 (1902), pp. 83-113
- לוי = Jacob Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I-IV, Leipzig 1876-1889
- מורג, ארמית = שלמה מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח
- מורג, היבטים = שלמה מורג, "המלים העבריות בלשונות היהודים: מספר היבטים כלליים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 101-114

- מורשת, לקסיקון = מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א
- ממן, לזיהויו = אהרן ממן, "לזיהויו של המרכיב העברי כמוגרבית היהודית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 171-201
- נלדקה, דיאלקטים ארמיים = Theodor Nöldeke, "Beiträge zur Kenntniss der aramäischen Dialecte", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 22 (1868), pp. 443-527
- נלדקה, סורית = Theodor Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, trans. James A. Crichton, London 1904
- סאסאקי, יידיש = צוגויה סאסאקי, "המרכיב העברי-ארמי ביידיש", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 129-144
- סגל, דקדוק = משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- עמר = יוסף עמר, תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ירושלים תש"ם
- פאוול, הבראיזמים = Herbert H. Powell, *The Supposed Hebraisms in the Grammar of the Biblical Aramaic*, Berkeley 1907
- פסברג, דקדוק = Steven E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum Fragments from the Cairo Genizah*, Atlanta 1990
- פסברג, הבראיזמים = Steven E. Fassberg, "Hebraisms in the Aramaic Documents from Qumran", in *Abr-Nahrain: Studies in Qumran Aramaic*, ed. Takamitsu Muraoka, Louvain 1992, pp. 48-69
- פרגר, גבולות = ליאונרד פרגר, "על הגבולות בין יידיש ועברית: היבטים פדגוגיים ולקסיקוגרפיים", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 115-130
- פרידמן, שיירי כתבי-יד = שמא יהודה פרידמן, "שיירי כתבי יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5-47
- צבר, אזרביג'ן = יונה צבר, "היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אזרביג'אן", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 272-294
- קארה, טיפולוגיה = יחיאל קארה, "היסודות העבריים והטיפולוגיה של העברית שבפי יהודי תימן", מקדם ומים ה (תשנ"ב), עמ' 131-149
- קארה, כתבי-יד = יחיאל קארה, כתבי-יד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית, עדה ולשון, י, ירושלים תשמ"ד
- קוטשר, ישעיהו = יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר, מחקרים = יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
- רוזנטל, ארמית מקראית = Franz Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1961
- רצהבי, אוצר = יהודה רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח

Samuel D. Luzzatto, *Grammatik der biblisch-chaldäischen = א"ב*,
Sprache und des Idioms des Thalmud Babli, trans. Marcus S. Krüger,
Breslau 1873

שיטתית, עיון = יוסף שיטתית, "עיון חברתי-פרגמטי-לשוני במרכיב העברי
שבשירה הערבית של יהודי צפון-אפריקה: היבטים תאורטיים", מקדם ומים ה
(תשנ"ב), עמ' 169-204

Michel Schlesinger, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des = א"ב*
Babylonischen Talmuds, Leipzig 1928